خالید موراد چەتۆییڤ

مێــژووی
پێوەندییــەکانی
ڕووسیا و کـــــورد

(لێکۆڵینەوە و بەڵگەنامە)

وەرگێڕانی بۆ کوردی،
تێبینی و پەراوێز بۆ نووسینی
د. نەجاتی عەبــدوڵڵا

بنکەی ژین
سلێمانی ٢٠٠٧

٣٢٧,٠٩١٧١٧٥٦٦٧
چ ٩٣٣ چەتۆییێڤ، خالید موراد
مێژووی پێوەندییەکانی ڕووسیاو کورد/ وەرگێڕانی نەجاتی عەبدوڵڵا. –
سلێمانی: بنکەی ژین، ٢٠٠٦.
١٣٨ل: بەڵگەنامە، ١٤,٥ × ٢١ سم.
١–ڕووسیا–پێوەندیی نێودەوڵەتی ٢–پێوەندیی نێودەوڵەتی–
ڕووسیا– کورد ئ–ناونیشان ب– نەجاتی عەبدوڵڵا (وەرگێڕ) ج–
زنجیرە (٥٤)
کتێبخانەی گشتیی سلێمانی زانیاریی سەرەتایی پۆلێن و پێرستی ئامادە کردووە

سەرپەرشتی لەچاپدراوەکانی بنکە: سدیق ساڵح

زنجیرە: ٥٤
کتێب: مێژووی پێوەندییەکانی ڕووسیاو کورد (لێکۆڵینەوەو بەڵگەنامە)
نووسەر: خالید موراد چەتۆیێڤ
وەرگێڕانی: د. نەجاتی عەبدوڵڵا
بابەت: بەڵگەنامە و مێژوو
تایپ و هەڵەچنیو مۆنتاژ: وەرگێڕ
بەرگسازی: قادر میرخان
خەتی بەرگ: ئەحمەد سەعید
تیراژ: ١٠٠٠
ژمارەی سپاردن: ١٠٣٧ی ساڵی ٢٠٠٦
شوێنی چاپ: سلێمانی، چاپخانەی شڤان

لە بڵاوکراوەکانی
بنکەی ژین
بۆ بووژاندنەوەی کەلەپووری بەڵگەنامەیی و ڕۆژنامەوانیی کوردی
هەرێمی کوردستان: سلێمانی، سەرچنار، گەڕەکی ١١٩، شەقامی ٧٥، سەگرمە، خانووی ٧٣
نۆرماڵ: ٣١٨٣٦٣١ ئاسیا: ٠٧٧٠١٥٦٥٨٦٤ یا ٠٧٧٠١٤٦٤٨٣٣ سانا: ١١٢٨٣٠٩
E. Mail: bnkaizhin@yahoo.com سنووقی پۆست: ١٤

بەری ماندووبوون

و ڕەنجی ئەم

وەرگێڕانەم

لەبــریی

پەیکەرێك لە گوڵ بۆ

یادی پیرۆزی یەزدان شێر،

عەبدولڕەزاق بەدرخان و

کامیل بەدرخان بەگ

دیاری و پێشکەشە

نەجاتی عەبدوڵلا

پێشەکیی وەرگێڕ

ماوەی دووری ئاسمانیی نێوان پاریس- تاران بە فڕۆکە نزیکەی پێنج کاتژمێر و بیست دەقیقەیەك دەبێ، ئەم ماوەیە بۆ کەسێکی وەك من نیگەران لە سواربوونی فڕۆکە کە ئەگەر زۆر ناچار نەبم هەرگیز حەزناکەم بە فڕۆکە سەفەر بکەم، ساتەوەختێکی زۆرە و گەلێك لە کاتی ڕاستی خۆی زیاتر درێژتر دەبێتەوە. هاوینی ساڵی ٢٠٠٥، وەختایەك قەرار وابوو لە پاریسەوە بە ماڵ و منداڵ بە ڕێگەی تاران دا بگەڕێینەوە: بیری ئەوەم بۆ هات باشە بۆچی ئەم هەموو کاتە زۆرە ئێسکقوورسەی ناو فڕۆکە نەقۆزمەوە و شتێکی تێدا نەکەمە کوردی و کەمێکیش خۆم لەم مێردەزمەی کاتی ناو فرۆکەکە ڕزگاربکەم. وا ڕێکەوت هەڵبژاردنی بابەتەکەم ئەم نامیلکەیەی بەردەستتان بوو کە بەشێکی زۆری لەناو فرۆکە کرایە کوردی و دواتر بە نیاز بووم لە کوردستان کاری لەسەر بکەم و بەشەکەی دیکەشی تەواوی بکەم، کەچی داخەکەم گەرمای تاقەت پڕوکێنی تەمووزی کوردستان و سەفەر نەیانهێشت کارەکە تەواو بکەم. ناچار وەرگێڕانەکە بە ناتەواوی هەر وەك خۆی مایەوە و لەگەڵ خۆمدا هێنامەوە پاریس. وا ڕێکەوت لە دوای گەڕانەوەم لێرەش تا کۆتاییەکەی ئەمساڵ دەرفەتێکی وام بۆ هەڵنەکەوت تا بە وەرگێڕانەکەدا بچمەوە و کارەکە تەواو بکەم.

خوێنەری خۆشەویست،

ئـەم کتێبــە بریتییــە لــە دوو بــەش، بەشــی یەکــەمیان بریتییــە لــە لێکۆڵینەوەیەکی زانستیی خالیدی موراد چەتۆیێڤ* کە دەکرێ چ وەك بەشدارییێك لە مێژووی سەدەی نۆزدەهـەمی کورد و چ وەك سـەرەتاییێك بـۆ مێـژووی کـورد لــە پێوەندییــە نێودەوڵەتییــەکان تەماشـا بکـرێ. ڕاستییەکەی ئەم وتارە بۆ خۆی کۆمەڵێك مـەتریال و کەرەسـتەی یـەکجار گرینگی تێدایە کە دەکرێ بۆ مێژوونووسیی کوردی یەکجار بەسوود بن. ئەم وتارە بۆ یەکەمجار ساڵی ١٩٨٥ لە ژمارە سێزدەی گۆوار یـان کتـێبی "ولاتــان و گــەلانی ڕۆژهــەلاتی نزیــك و ناوەڕاســت" ی ئــەکادیمیای ڕۆژهەلاتناسی ئەرمەنی لـە یـەریڤان بە ڕووسی بلاوکرایـەوە و تـەواوی ئەم ژمارەیە تایبەتـە بـە مێژووی کورد. خـوا کاری بەڕێز د. ئیسماعیل

---

* خالید مورادۆڤیچ چەتۆییێڤ ساڵی ١٩١٣ لە دێ ی ئاسانجۆ لە ویلایەتی قارس لە تورکیا لە بنەماڵەیەکی کوردی وەرزێردا هاتۆتە دونیاوە. ساڵی ١٩٥٠ کۆلیـژی بەشی مێژوو لە زانکۆی یەریڤان تـەواو دەکات و سـاڵی ١٩٥٤ بڕوانامـەی دکتۆرا لـە مێـژوو وەردەگـرێ. لــە ســاڵی ١٩٦١-ەوە ســەرۆکی بەشــی کــوردی ئامۆژگــای ڕۆژهەلاتناسی ئەرمەنستان بووە. نزیکەی ١٠ باسی ئەکادیمیی نووسیووە:

١- بەشداری کوردی یـەکێتی سـۆڤیەت لـە جـەنگی مـەزنی نیشتمانیدا ١٩٤١-١٩٤٥، یەریڤان، ١٩٧٠.

٢- کوردی ئەرمەنستانی سۆڤیەت. لـە گۆواری (ئاسیا و ئـەفریقای ئـەمڕۆ) مۆسـکۆ، ١٩٦٢، ژمارە ١١، لا: ٢٦-٢٧.

٣- شۆڕشــی ئۆکتۆبــەر و کــوردی یــەکێتی ســۆڤیەت، لــە کتــێبی (ولاتــان و گــەلانی ڕۆژهـەلاتی نزیـك و ناوەڕاست)، زنجیرەی حەوتـەم، کوردناسـی، لا: ١٥-٢٦. بـۆ ئـەم چەند دێرە بڕوانە: د. جەبار قادر، *چەند بابەتێکی مێژووی کورد*، سەردەم، سلێمانی، ١٩٩٩، لا: ١٣٥.

حەصاف ڕاستبکات ساڵی ١٩٩٣ لە بەیرووت ئەم باسەی لەگەڵ دوو باسی دیکە کە لە هەمان ژمارە وەرگیراون، لە ڕووسییەوە کردوونی بە عەرەبی و بڵاویکردونەتەوە*. من یەکەمجار لە ڕووی وەرگێڕانەکەی دکتۆر حەصاف ئەم باسەم کردە کوردی و دوایی هەستم بە بڕێك کەلێن و کەلەبەر کرد لە گوتارە وەرگێڕاوەکە و هاتم بەو شرە ڕووسییەی خۆم سەرلەبەری گوتارەکەم لەگەڵ دەقە ڕووسییەکە بە بەراورد گرتن و لە هەرکوێیەك کەلەبەرێك لە وەرگێڕاوەکەی حەصافدا هەبوو لە ڕووی دەقە ڕووسییەکەوە ڕاستمکردەوە بۆیە ئێستە کەسێك ئەم دەقە کوردیە و وەرگێڕاوەکەی حەصاف بەراورد بکات هەست بە جیاوازی زۆر دەکات. بەداخەوە حەصاف لە بڕێك جێگەدا سەرچیخ چووبوو و لە یەك دوو جێگەشدا چەند دێر و پەرەگرافی کورت پەڕیون و جگە لەوەش پەراوێز و پەرەگرافەکان و ناوی برێك لە شوێن و کەسەکان برێکیان شێواون و پەراوێزەکان کورتکراونەتەوە هیچیان لە جێگەی خۆیاندا نین، ئێمە ناچاربووین هەموویان لە ڕووی دەقە ڕووسییەکە ڕاستبکەینەوە و لە هەر جێگەیەکیشدا جیاوازییەك لەگەڵ دەقە ڕووسییەکە هەبووبێ ڕاستکراونەتەوە، بۆیە دەبێ بگوترێ کە بەشی یەکەمی ئەم کتێبە بە هەقیقەت لە عەرەبی و ڕووسییەوە کراوە بە کوردی**.

ڕەنگە بەدەر لەوەی کە ئەم باسە لێکۆڵینەوەیەکی بەپێزە و تەرخانی مێژووی سەدەی نۆزدەهەمی کورد کراوە، مەبەستێکی دیکەی ئەم

* بڕوانە: *ابحاث علمية كردية*، ترجمة د. اسماعيل حصاف، بيروت، ١٩٩٣، ص: ٩-٦٠.

** سوپاسی برای زۆر خۆشەویستم د. ئەنوەر قادر محەمەد دەکەم کە بە سوپاسەوە کۆپی وتارە ڕووسییەکەی بۆ هەناردم و دواتریش دۆستی خۆشەویستم د. عەبدوڵڵا مەردۆخ ژمارەی گۆڤارەکەی بە ڕووسی خستە بەردەستم بۆیە لەدڵەوە سوپاسگوزاریانم.

وەرگێڕانە ئەوەش بێ دەبێ لەو ڕاستییە سادەیە بگەین کە نابێ کورد لە پێوەندییەکانیدا هەر تەنها بەدوای "ئەمریکا" بکەوێ و دەبێ بە دوای پێوەندی دیکەشدا بگەڕێ کە ڕەنگە ڕووسیا یەکێك لەو دەوڵەتانە بێ کە بەڕاستی بۆ کورد گرینگیەکی تایبەتی هەبێ. بۆیە دەکرێ ئەم کتێبە وەك بەرچاو ڕوونییەك بۆ دووبارە هەڵچنینەوەی پێوەندییێکی دۆستانەی گەرم لەگەڵ ڕووسیا تەماشا بکرێ.

هەرچی دووەم بەشی ئەم کتێبەیە بریتییە لە چەپکێك بەڵگەنامەی بڵاونەکراوەی فرانسی لە بارەی پێوەندییەکانی ڕووسی-کوردی کە هەموویان بۆ یەکەمجار لێرەدا بڵاودەبنەوە و ڕاستەوخۆ لە ئەرشیڤخانەکانی وەزارەتی دەرەوە و وەزارەتی جەنگیی فرانسی وەرگیراون. ئەم بەڵگەنامانە هەم تەواوکەری ئەو پرۆژە بەڵگەنامەکارییە کە چەندین ساڵە کاری لەسەر دەکەین و هەم تەواو کەری بەشی یەکەمی ئەم کتێبەشە کە دەشێ ڕوناکیەکی زۆر بخەنە سەر حەشارگە زۆر و زەوەندەکانی مێژووی نەنووسراوی ئێمە.

نەجاتی عەبدوڵڵا

پاریس، ٩ی نۆڤامبەری ٢٠٠٦

يەكەم بەش

خاليد موراد چەتۆيێف

لە مێژووی
پێوەندییە ڕووسییە-كوردییەكان

گۆواری
"وڵاتان و گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست"

بەرگی سێزدە
یەریڤان- ١٩٨٥

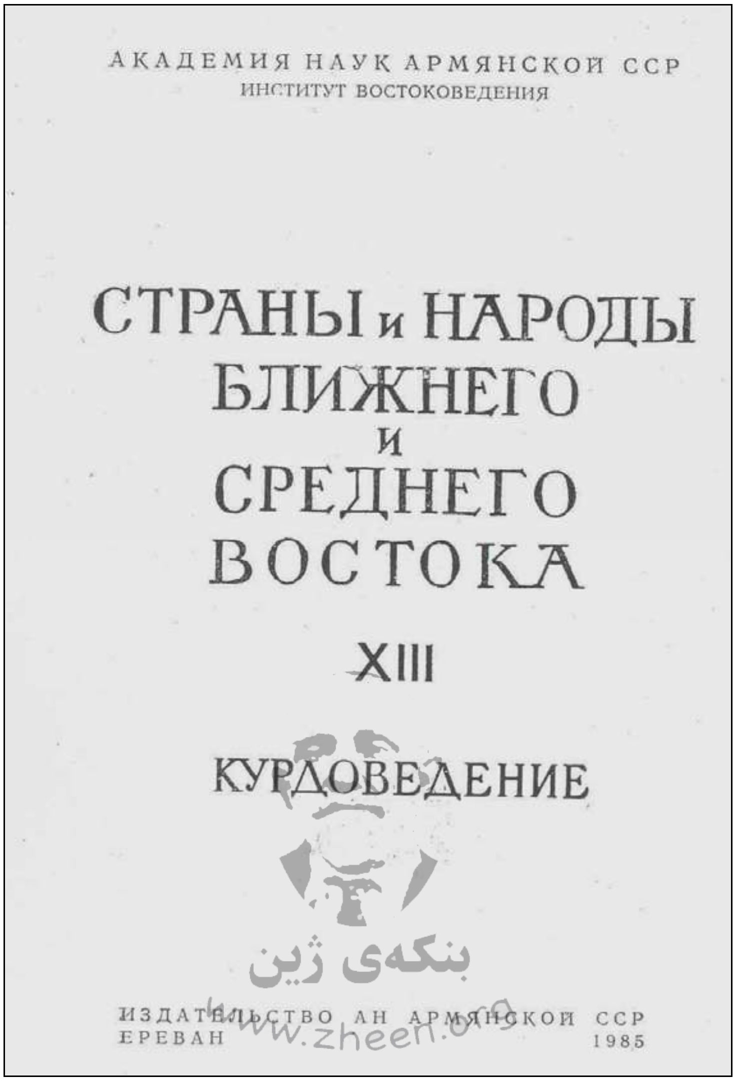

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

СТРАНЫ и НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО
И
СРЕДНЕГО
ВОСТОКА

XIII

КУРДОВЕДЕНИЕ

بنکەی ژین
www.zheen.org

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1985

بەرگی ناوەوەی گۆواری "وڵاتان و گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست"

Х. М. ЧАТОЕВ

ИЗ ИСТОРИИ РУССКО-КУРДСКИХ СВЯЗЕЙ

Русско-курдские связи зародились в начале XIX в., в период присоединения Закавказья (Грузии, Северного Азербайджана и Восточной Армении) к России. Несмотря на завоевательный характер политики царизма, роль России в становлении исторических судеб народов этих стран носила прогрессивный характер.

Еще в середине прошлого века Ф. Энгельс писал, что «Россия действительно играет прогрессивную роль по отношению к Востоку»[1].

Касаясь непосредственно русско-курдских связей следует подчеркнуть, что эти связи большей частью носили характер боевого содружества в борьбе против шахского Ирана и султанской Турции. К сближению с русским народом курдов побуждало также их бесправное положение под гнетом Турции и Ирана, равно как и тот факт, что Россия по своему экономическому и культурному развитию стояла несравненно выше Турции и Ирана. В дальнейшем, в период русско-иранских и русско-турецких войн, представители народов Закавказья—армяне, азербайджанцы, грузины и часть курдов, сражались на стороне русской армии против турецких и персидских войск, и в ходе совместных боевых действий против общего врага происходило сближение между этими народами, росло их доверие к русскому народу. Неслучайно в связи с этим замечание академика В. А. Гордлевского о том, что «... в течение всего XIX века в Курдистане происходил ряд волнений, совпадающих часто с войнами между Россией и Турцией. Курды как будто чувствовали, что решение их судьбы так или иначе связано с событиями на севере, и в борьбе с султанской властью охотно шли на сближение с русскими»[2].

Хотя локальные выступления курдов не оказывали существенного влияния на общий ход военных действий, однако они свидетельствовали об усиливавшихся оппозиционных настроениях против шахского Ирана и султанской Турции. Несмотря на то, что освободительные устремления курдов объективно совпадали с военно-политическими интересами России в регионе, тем

68

بنکەی ژین
www.zheen.org

فاكسميلی لاپەڕەی یەكەمی لێكۆڵینەوەكە بە زمانی ڕووسی

خالید موراد چەتۆییڤ

لە مێژووی
پێوەندیيە ڕووسییە-کوردییەکان

دەستپێکی پێوەندییە ڕووسیە-کوردییەکان دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتایەکانی سەدەی نۆزدەهەم، ئەو دەمانەی دەوڵەتەکانی ئەو دیو قەفقاز (جۆرجیا، باکووری ئازەربایجان و ڕۆژهەڵاتی ئەرمێنیا) بە ڕوسیاوە لکێنران. سەرەڕای سروشتی داگیرکارانەی سیاسەتی تساریسم، کەچی ڕۆلی ڕووسیا لە بونیاتنانی چارەنووسی مێژوویی گەلانی ناو ئەم دەوڵەتانە شێوازێکی پێشکەوتنخوازی بەخۆیەوە هەڵگرتبوو.

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم، فردریک ئەنگلس دەنووسێ: " ڕووسیا لە بەرامبەر ڕۆژهەڵاتدا هەر بەڕاستی ڕۆلێکی پێشکەوتنخوازانە دەگێڕێ"[1].

[1] کارل مارکس و فرێدریک ئەنگلس، *دانراوەکان*، چاپی دووەم، بەرگی ٢٧، لا: ٢٤١ (چاپی ڕووسی).

له كاتی باسكردنی پێوەندییە ڕووسییە-كوردییەكان بە شێوەیەكی ناڕاستەوخۆ، وا پێویست دەكات ئاماژە بەوە بكرێ كە ئەم پێوەندییانە بە شێوەیەكی تایبەتی، زیاتر شێوازێكی ئالیكاری سەربازیان پێوە دیارە لە خەبات دژ بە (شا) یەكانی ئێران و سولتانەكانی تورك. پاڵنەری نزیكبوونەوەی كورد لە گەلی ڕووس بە هۆی بێ بەشبوونیان بوو لە مافە نەتەواتییەكانیان و چەوساندنەوەیان لە لایەن هەردوو دەسەڵاتی توركی و ئێرانی، جگە لەمەش ڕووسیا لە ڕووی ئابووری و كولتوورییەوە لە توركیا و ئێران پێشكەوتووتر بوو. پاشان، لە ماوەی جەنگەكانی ڕووسی-ئێرانی و ڕووسی-توركی، نوێنەری گەلانی ئەودیو قەفقاز (ئەرمەن، ئازەری، جۆرجیەكان و بەشێك لە كوردەكان) لە پاڵ سوپای ڕووسیا دژ بە هێزەكانی توركیا و ئێران جەنگاون و لە ماوەی ڕەوتی ئۆپیراسیۆنە جەنگییە هاوبەشەكانیش دژ بە دوژمنی هاوبەش، ئەم گەلانە زێتر لە یەكتر نزیك بوونەتەوە و متمانەیان بە گەلی ڕووس زیاتر بووە. تێبینییەكانی ئەكادیمی ڤ. ئا. گەردلێڤسكی لەمبارەیەوە هەروا لە خۆیەوە نەهاتووە كە نووسیوویە: ((... *بە درێژەی سەدەی نۆزدەهەم كۆمەڵێك پشێوی لە كوردستان ڕوویاندا كە زۆربەیان هاوكات بوون لەگەڵ جەنگەكانی ڕووسی-توركی، وەك ئەوەی كورد دركی بەوە كردبێت كە دواڕۆژیان بەمشێوەیە یان بەشێوەیەكی دیكە دەوەستێتە سەر ڕووداوەكانی باكوور لە لایەك و لەسەر خەبات دژ بە سولتان لە لایەكی دیكەوە، كە ئەمەش پاڵی پێوەدەنان خۆیان لە ڕووسیا نزیك بكەنەوە*))[٢].

www.zheen.org

---

[2] ڤ. ئا. گەردلێڤسكی، *دانراوە هەڵبژاردەكان*، بەرگی سێیەم، لێنینگراد، ١٩٩٢، لا: ١١٥، (چاپی ڕووسی).

وێڕای ئەوەی کە ڕاپەڕینە ناوخۆییەکانی کورد بە شێوەیەکی وا بەرچاو تاسیری لە ڕەوتی گشتی ئۆپیراسیۆنە عەسکەرییەکان نەدەکرد، بەڵام ئەمە نیشانەی زیادبوونی ڕۆحی بەرگری بوو لای کورد دژ بە (شا)یەکانی ئێران و سوڵتانەکانی تورکیا. گەرچی پاڵنەری خەباتی ڕزگاریخوازانەی کورد بەشێوەیەکی بابەتیانە لەگەڵ بەرژەوەندییە عەسکەرییە-سیاسییەکانی ڕووسیا لە ناوچەکە هاوجووت بوو، کەچی ئەمانە نەیانتوانی سوود لەمانە وەربگرن هەروەك پ. ی. ئەڤریانۆڤ لە کتێبە بەنرخەکەی خۆیدا کە تەرخانی ڕۆڵی کورد کراوە لە جەنگەکانی ڕووسیا لەگەڵ تورکیا و ئێران دەنووسێ: ((*لە ماوەی هەموو جەنگەکانمان لەگەڵ تورکیا بەردەوام لە شەرگەی قەفقاز لەلایەن کوردەکان پێشنیاری ئەوەمان بۆ دەهات — لەگەڵ ئەوەشدا کە ئێمە کوردەکانمان بۆ ئەم مەبەستە هان نەدەدا- کە ئەوان ئامادەن هەڵبکوتنە سەر تورکەکان، بەڵام ئێمە هەرگیز ئەم پێشنیارانەمان بە شێوەیێکی پێویست وەرنەگرتن و وەکوو پێویست سوودمان لێوە نەبینین*))[3].

لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم و لەسایەی چونە پاڵی گەلانی ئەو دیو قەفقاز بۆ پاڵ ڕووسیا، پێوەندیێکی سیاسیی لە نێوان سەرکردایەتی عەسکەری ڕووسیا لە قەفقاز و بڕێك لە سەرکردە کوردەکان دروستبوو. دوای ئەوە پێوەندی ئالیکاری لە نێوان یەکەکانی کورد و ڕووس لە ماوەی جەنگەکانی ڕووسی-ئێرانی ١٨٠٤-١٨١٣ و ١٨٢٦-١٨٢٨ و جەنگی ڕووسیا-تورکیا ١٨٢٨-١٨٢٩ دروستبوو، هەر لەو کاتانەش بوو کە زانا ڕۆژهەڵاتناسە ڕووسەکان دەستیانکرد بە

---

[3] پ. ی. ئەڤریانۆڤ، *بەرچاوخستنێکی ئەتنۆگرافی و سەربازیی-سیاسیی بەشی ئاسیایی ئیمپراتۆریای عوسمانی*، پەترۆگراد، ١٩١٢، لا: ١٥ (چاپی ڕووسی).

بنکەی ژین www.zheen.org

لێکۆڵینەوە لە بارەی ژیانی کوردەکانی ڕووسیا، تورکیا و ئێران. لێرەدا دەکرێ ئاماژە بە ف.ڤ. دیتیل، ی. ن. بێرزین و. خ. ئاپۆڤیان بکەین کە لە لێکۆڵینەوە یەکەمینیەکانیاندا دیاردییان بۆ ڕەسەنایەتی نەتەوەیی گەلی کورد و شوێنی کورد لە مێژووی گەلانی هەردوو ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست و نزیك دا کردووە و هەر بە تایبەتیش لەو سالانە بوو کە زانستی کوردناسی لە ڕووسیا لە دایکبوو.

زانا ڕۆژهەلاتناسەکانی وەك: ب. ی. لێرخ، ئا. د. ژابا، ف. یوستی و س. ئا. بێگزارۆڤ و زۆری دیکە چەندین لێکۆڵینەوەی زانستیان لە بارەی زمان و ئەدەب و مێژووی کوردەوە نووسیووە.

زانستی نووسینەوەی مێژوو لە قۆناغی پێش شۆڕشدا یارمەتیەکی زۆری وەدیارکەوتن و بلاوکردنەوەی کەرەسەی بەڵگەنامەیی دا لەبارەی پێوەندییەکانی ڕووسی-کوردی لە ماوەی جەنگەکانی ڕووسی-ئێرانی و ڕووسی- تورکی و کەرەستەگەلێکی دەوڵەمەندی زانستی لەبارەی پێوەندییە سیاسییەکانی ڕووسی-کوردی لەو بەڵگەنامانەدا کە لێژنەی قەفقاز بۆ زانستی شوێنەوارناسی کۆیکردونەتەوە و هەروا لە کارەکانی مێژوونووسە سەربازییەکاندا بەردەستدەکەون. ن.ی. ئەڤریانۆڤ[4]، بێزنگر[5]، ڤ.ئا. کارتسیۆف[6]، ئا.م. کۆلیوباکین[7]، م. لیخۆتین[8]، ن.،ن. موراڤییێڤ[9] و گەلێکی دیکە.

بنکەی ژین
www.zheen.org

[4] ن.ی. ئەڤریانۆڤ، *کورد لە شەڕەکانی ڕووسیا لەگەڵ تورکیا و ئێران لە سەدەی نۆزدەهەمدا*، تفلیس، ١٩٠٠.

[5] بێزنگر، *ڕاپۆرتێك لەبارەی کوردستان (کۆمەڵێك مەتریالی جوگرافی، تۆپۆگرافی و ستاتستیکی ئاسیا)*، پەترۆگراد، ١٩١١، بلاوکراوەی (٣٤).

[6] ڤ. ئا. کارتسیۆف، *چەند سەرنجێك لەبارەی کورد*، تفلیس، ١٨٩٦.

کۆمەڵێك مەتریالی گرانبەها لەبارەی پێوەندییە ڕووسی–کوردییەکان لە ناو کارەکانی پ.ی. لێرخ[10]، ڤ.ف. مینۆرسکی[11]، ڤ. نیکیتین[12] و ڤ. ئا. گەردلێڤسکی[13] و گەلێکی دیکە دەبینرێن. هەروەها چەندین بابەتی هەمەچەشنە لە بارەی پێوەندییە ڕووسییە–کوردییەکانی ئەو سەردەمانە لە کارەکانی زانا سۆڤیتییەکان وەك: و. ل. ڤیلچڤسکی، م. س.لازەرێڤ، ن. ئا. خالفین، گ. ب. کاکۆپۆڤ، جەلیلی جەلیل، خ.م. ئیبراهیم بیلی و گەلێکی دیکە نیشاندراون. ئەم زانایانە لە کارەکانیاندا ناوەڕۆکی چینایەتی سیاسەتی تسار، کە خاوەن شێوازێکی ئەمپریالیستی و کۆلۆنیالی بووە وەك باقی دەوڵەتە

---

[7] ئا.م. کۆلیوباکین، *مەتریالەکانی بەرچاوخستنی سەربازیی–ستاتستیکی تورکیای ئاسیایی*، بەرگی یەکەم، بەندی یەکەم، تفلیس، ١٨٨٣، هەروەها: هێزی چەکداری ئێران لە ساڵی ١٨٨٨.

[8] م. لیخۆتین، *ڕووس لە تورکیای ئاسیایی لە ١٨٥٤ و ١٨٥٥ لە ڕاپۆرتەکانی کاروباری جەنگی فیرقەی یەریڤان*، پەترۆگراد، ١٨٦٣.

[9] ن. ن. موراڤییڤ، *جەنگی ئەودیو قەفقاز لە ساڵی ١٨٥٥*، بەرگی یەکەم، بەندی ١–٢، پەترۆگراد، ١٨٦٣.

[10] پ.ی. لێرخ، *لێکۆڵینەوە دەربارەی کوردەکانی ئێران و خالدییەکانی باو و باپیرانی باکووریان*، کتێبی ١–٣، پەترۆگراد، ١٨٥٦–١٨٥٨.

[11] ڤ. ف. مینۆرسکی، *کورد: تێبینی و سەرنج*، پەترۆگراد، ١٩١٥، لا: ١١٦. (نووسەر لەبارەی ئەم سەرچاوەیەوە نووسیوویە لاپەرە ١١٦، کە گەڕاینەوە سەر چاپی ڕووسی کتێبەکەی مینۆرسکی، بینیمان ڕاستییەکەی ئەم باسە بەر بەشی حەوتەمی کتێبەکە کەوتووە (کورد لە ڕووسیا) لا: ٤١ تا ٤٣، نەك وەك ئەوەی نووسەر نووسیوویە، وەرگێڕ.

[12] نیکیتین، ڤ.، *کورد*، مۆسکۆ، ١٩٦٤.

[13] ڤ. ئا. گەردلێڤسکی، *دانراوە هەڵبژاردەکان*، بەرگی سێیەم، مۆسکۆ، ١٩٦٢.

www.zheen.org

مەزنەکانی ململانێکار لەگەڵیدا، بە دیاردەخەن. زانستی مێژوونووسی سۆڤیەتی لە هەمان کاتدا ئاماژە بە سروشتی پێشکەوتوخوازانەی سیاسەتی داکۆکیکارانەی ڕووسیا دەدات لە بەرامبەر گەلانی ئەو ناوچەیە و سیاسەتی دەرەوەی تساریسم بە بەراورد لەگەڵ سیاسەتی مەزنە دەوڵەتەکانی دیکە لە هەردوو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و نزیک شیدەکاتەوە.

لێکۆڵینەوە زانستییەکانی زانا سۆڤیەتییەکان بە شێوەیەکی گشتی بڕێك لایەنی پەرەسەندنی پێوەندییە ڕووسییە–کوردییەکان وەدیار دەخەن، بەڵام ئەو کارانەی کە ڕوانینێکی تەواو لەبارەی ئەم پێوەندیانە بەدەستەوە دەدەن، کەمن. ئێمە لەم گوتارەدا هەوڵدەدەین دەرئەنجامی سەرهەڵدان و وەدیارکەوتن و پەرەئەستاندنی پێوەندییەکانی ڕووسی–کوردی لە سەدەی نۆزدەهەم شیبکەینەوە و ڕادەی پەرەئەستاندنی بایەخپێدانی ڕووسیا بە کورد دیاری بکەین.

گەلانی ئەو دیو قەفقاز زۆربەی جار کەوتوونەتە بەر نیری داگیرکاران، بەڵام هێزی هەردوو لایەن هەرگیز هاوتا نەبووە، سەرکردە پێشڕەوەکانی گەلانی ئەرمەن، جۆرجی و ئازەری لە زووەوە هەوڵیانداوە بۆ نزیکبوونەوە و یەکیەتی لەگەڵ ڕووسیا و هیوایەکی زۆریان لەسەر دژایەتیکردنی کورد بۆ تورك هەڵچنیبوو. بۆ نموونە، ساڵی ١٧٠١ کەسایەتی ناسراوی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی ئەرمەنی، ئیسرایل ئۆری نامەیەکی میر و مەلیکە ئەرمەنییەکانی ئاڕاستەی بیوتەری یەکەم کرد لە مۆسکۆ کە داوایان دەکرد ئەرمەنستان بخرێتە سەر ڕووسیا و لە خەباتیشیاندا دژ بە چەوسێنەرە ئێرانی و تورکەکان یارمەتیان بدات. هەروەك لە نامەکەدا هاتووە: ((هاوپەیمانەکانی گەلی

ئەرمەن لە خەباتی ڕزگاریخوازییدا بریتین لە جۆرجی، عەرەب، کورد و یۆنانی و هی دیکە))[١٤].

داڤید نازاریشڤیلی، نوێنەری ڕاسپاردراوی فاختانگەی شەشەمی، تساری جۆرجیا، لە یادداشتنامەی ڕۆژی ٦ ی دیسامبەری ساڵی ١٧٢٥، هاوکارەکەی لە وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئیمپراتۆریای ڕووسی ئاگادارکردۆتەوە و تێیدا ڕوونیدەکاتەوە کە ئالیکاری هێزە هەمەچەشنەکانی وەك ئەرمەن و دانیشتوانە ئازەربایجانییەکان (گیاندژی) و کوردەکان لە خەبات دژ بە دوژمنکاری تورك زیانێکی زۆر گەورەیان بە تورکەکان گەیاندووە [١٥].

لە یەکێك لە بەڵگەنامەکانی ئەم سەردەمەدا هاتووە: لە بیستەکانی سەدەی هەژدەهەم نەك هەر تەنها گەلانی ئەرمەن و جۆرجی و ئازەری، بەڵکو گەلانی نیشتەجێی ناوچەی نێوان ئارارات و بابل، (واتە لە نێوان ئیچمیادزین* و بەغدا) وەکو ئاسوورییەکان و کوردە ئێزیدییەکان–یش بەشداریان لەو خەباتەدا کردووە[١٦].

---

[14] ئێزۆڤ، گ.، *پێوەندی بیوتەری مەزن لەگەڵ گەلی ئەرمەن*، پەترۆگراد، ١٨٩٩، لا: ١٥٩ (بە زمانی ڕووسی).

[15] بڕوانە: ئەرشیڤی سیاسەتی دەرەوەی ڕووسیا، *پێوەندی ڕووسیا لەگەڵ ئێران*: بەڵگەنامەکان ١١٠(١)، ژمارە (١)، بەشی دووەم، لا: ٥٦٠.

*** ئیچمیادزین: کەوتۆتە ڕۆژئاوای یەریڤان. لە سەدەکانی دووەم تا شەشەم پایتەختی ئەرمەنستان بووە. بنکەی کەشیشە گەورەکانی کەنیسای ئەرمەنی لێیە. کاتێدرالەکەی پاشماوەکانی سەدەی چوارەمی پاراستووە، وەرگێر.**

[16] بڕوانە: ئەرشیڤی سیاسەتی دەرەوەی ڕووسیا، *پێوەندی ڕووسیا لەگەڵ ئەرمێنیا، ١٧٢٧–١٧٢٨*، بەڵگەنامەی (١٠٠)، ژمارە (٣)، لاپەرە: ٣-٦ (بەزمانی ڕووسی).

بنکەی ژین
www.zheen.org

نوێنەرانی گەلی کورد هەوڵیانداوە پێوەندییێکی سیاسیی لەگەڵ جۆرجیا بگرن و بۆ خەبات دژ بە ئیمپراتۆریای عوسمانی یەکێتیەك لەگەڵ ڕووسیا دروست بکەن.

ئاشکرایە ئەرمەنییەکان لە بانگەوازیاندا بۆ ئیراکیلی دووەم ئامادەیی خۆیان دەربڕیووە بۆ ئەوەی بە تەك ڕووسیا و جۆرجیا دژ بە تورکیا بجەنگن و بە هەمان شێوە ئاشووری و کوردەکانی بایەزیدیش ئەم ئامادەییان دەربڕی.

چۆبان ئۆغلی یەکێك لە سەرۆکە کوردەکانی ناوچەی بایەزید لە نامەیەکی بۆ ئیراکیلی دووەم بە مێژووی ٢٣ ی ئەیلوولی ١٧٧٠ لەسەر پێشنیارەکانی ڕازی بووە[17].

لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەم، کوردەکانی دومبلی سەر بە خانی خویسك بە ئۆپیراسیۆنەکانیان ئەرکی جۆرجیایان لەبەرامبەر هێرشەکانی شای ئێران، فەتح عەلی شا، لە کاتی لەشکرکێشی هێزەکانی ئێران بۆ سەر جۆرجیا، سووك کرد. کوردەکانی دونبل، بەسەرۆکایەتی جەعفەر قولی خان، هێزەکانی خۆیان لە قەڵای ماکۆ مکوم کرد و ڕێگەیان لە پێشڕەوی ئێرانییەکان گرت بەوەی بە ئاڕاستەی جۆرجیا بڕۆن. دومبلییەکان لە خەباتی خۆیاندا پشتیان بە کۆمەگی جۆرجیا بەستبوو[18]. ساڵی ١٨٠٠، خانی خویسك، جەعفەر قولی لەگەڵ لایەنگیرەکانی- کوردەکانی دومبلی، داوای پاراستنیان لە حکومەتی

بنکەی ژین
www.zheen.org

---

[17] بڕوانە: *مێژووی گەلی ئەرمەن*، یەریڤان، ١٩٥١، ل: ٢٦١ (بەزمانی ڕووسی).

[18] بڕوانە: مارتیرۆسیانن ڤ. م.، *هەوڵە ڕزگاریخوازەکانی گەلانی ئەودیو قەفقاز لە ساڵەکانی جەنگی ڕووسی-تورکی ١٨٧٦-١٨٧٤*. (پەیامبەری زانستە کۆمەڵایەتییەکان)، ژمارە ٥ (٣٦٥)، یەریڤان، ١٩٧٣، ل: ٤٢.

ڕووسیا کرد و لەمبارەیەوە وادەیەکیان وەرگرت. دوای چەند ماوەیەك لە ٢٣ ی ئاداری ١٨٠١ ژێنێرال-مایۆر ی. پ. لازەرێڤ لە تفلیسەوە بۆ ژێنێراڵ کنۆرینگ دەنووسێ: جەعفەر-قولی خان وەکالەتنامەیەکی بۆ یەکێك لە سەرۆکە ئەرمەنییە ڕێز لێگرتووەکانی ئێرە، کازارۆف نووسیووە داوای لێکردووە لە لای خاوەنشکۆ ئیمپراتۆر دەخالەت بکا تا وەلاتنامەی (جنسیە) ڕووسی پێببەخشن و داواشی لێکردووە داخۆ تا چەند دەتوانێ ئەم ئەرکە ڕاپەڕێنێ کە داوای لێکراوە لە لای ئیمپراتۆر جێبەجێی بکات[19].

لە ١٢ ی ئابی ١٨٠٢، لازەرێڤ بۆ ژێنێراڵ کنۆرینگ دەنووسێ کە: (جەعفەر-قولی خان لە خویسکیی و موحەمەد حەسەن خان لە نیخینسکی پەیماننامەییەکی دۆستایەتییان مۆرکردووە بۆ ئەوەی هێزەکانیان یەکبخەن بۆ بەرپەچدانەوەی هێزەکانی پیر-قولی خان)[20]، کە لەگەڵ تساری جۆرجیا، ئەلیکساندەر بەشداربووە بۆ جەنگ دژی ڕووسیا و خۆی ئامادەکردووە بۆ هێرش کردنە سەر جۆرجیا.

لە ماوەی جەنگی ڕووسی-ئێرانی ١٨٠٤-١٨١٣ و جەنگەکانی دواتر، دانیشتوانە جۆرجییەکان، ئەرمەنییەکان و ئازەربایجانییەکانی ئەو دیو قەفقاز کۆمەگ و ئالیکاری هێزەکانی ڕووسیایان کردووە، هەروەك کوردەکانیش بە گوێرەی توانای خۆیان کۆمەگی سوپای ڕووسیایان کردووە و جگە لەوە زۆر کورد وەلاتنامەی ڕووسییان وەرگرت. ٤٠٠ خێزان لە ١٨ ی نۆڤەمبەری ١٨٠٥هاتنە ڕووسیا و

بنکەی ژین
www.zheen.org

[19] *ئەرشیڤی کۆکراوەی لێژنەی شوێنەوارناسیی قەفقاز*، بەرگی یەکەم، لا: ١١٥.
[20] هەمان سەرچاوە، لا: ٦٨٣.

وەڵاتنامەی ڕووسییان پێبەخشرا[21]. هەروەها کوردەکانی قەرەداغ (لە ئێران) ئامادەیی خۆیان دەربڕی بۆ وەرگرتنی وەڵاتنامەی ڕووسی. لە نۆڤەمبەری ١٨٠٧، نزیکەی ٦٠٠ کورد داوایان لە دەسەڵاتکارانی ڕووسیا کرد ڕێگەیان پێبدات کۆچ بکەن بۆ کاراباخ[22].

لە ماوەی ساڵەکانی جەنگی ڕووسی–ئێرانی ١٨٠٤–١٨١٣ بەشی زۆرترینی کوردەکانی ئێران (ئەردەلان) ڕەتیانکردەوە دژی سوپای ڕووسیا بجەنگن[23].

هەرچی لەبارەی هەڵوێستی کوردەکانی ئەمارەتی یەریڤانە، ئەڤریانۆڤ نووسیویە کەوا هەشت هەزار خێزان بەشدار نەبوون لە ئۆپیراسیۆنە جەنگییەکان لەگەڵ ئێران دژ بە فیرقەی شازادە تیستیانۆڤ کە داکۆکی لە ئەمارەتی یەریڤان دەکرد[24].

لە سەروبەندی خەبات لە پێناو ڕزگارکردنی یەریڤان لە لایەن هێزەکانی ڕووسیا، هەڵوێستی کوردەکانی زیلان (٢٠٠٠ خێزان)

---

[21] ڕاپۆرتی ژێنێراڵ–مایۆر نیسفیاتیف بۆ شازادە تسیتایڤ لە کاراکلیس بە مێژووی ٣٠ی نۆڤەمبەری ١٨٠٥، بڕوانە *بەڵگەنامەکانی لێژنەی شوێنەوارناسیی قەفقاز*، بەرگی دووەم، لا: ٦٣١.

[22] ڕاپۆرتی سەرهەنگی دووەم کۆتلیارفسکی بۆ کۆنت ڤۆدۆفیچ لە شووش بە مێژووی ٢٨ ی نۆڤەمبەری ١٨٠٧، بڕوانە *بەڵگەنامەکانی لێژنەی شوێنەوارناسیی قەفقاز*، بەرگی سێیەم، لا: ٤٣٣.

بنکەی ژین
www.zheen.org

[23] بڕوانە: ن.ی. ئەڤریانۆڤ، *کورد لە شەڕەکانی ڕووسیا لەگەڵ تورکیا و ئێران لە سەدەی نۆزدەهەمدا*، تفلیس، ١٩٠٠، لا: ١٠–١١.

[24] ئەڤریانۆڤ، ن.ی.، *هەمان سەرچاوە*، لا: ١٤.

گرینگیەکی تایبەتی هەبووە، هەر بۆیە شازادە تیسیانۆڤ یا ئەوانەی دوای ئەو هاتن- سەرکردەکانی سوپای ڕووسیا لە قەوقاز، وەك کۆنت گۆدۆڤیچ و ئەوانی دیکە، هەموویان کۆششیان بووە ئەم کوردانە بەلای خۆیاندا ڕابکێشن.

لە ساڵی ١٨٠٦، کوردەکانی دومبلی لەگەڵ فیرقەی سوارەی شوکینیسك بوون و لەگەڵ هێزەکانی ڕووسیا بۆ دەستبەسەرداگرتنی ئەمارەتی کوبیسك دەجەنگان و لە هاوینی ١٨١٢ بەرپەچی هێرشی هێزەکانی ئێرانیان دایەوە بۆ سەر ئەمارەتی شیکینسك. ئەم کوردانە بەتەك هێزەکانی ژێنێراڵ کوتلیرڤسکی لە تێکشکاندنی هێزەکانی ئێران لە جەنگی نزیك بە ئەصلاندوز (١٩-٢٠ی تشرینی یەکەمی ١٨١٢)، کە لەژێر سەرکردایەتی عەباس میرزا بوون، بەشداربوون[٢٥].

---

[25] *بەڵگەنامەکانی لێژنەی شوێنەوارناسیی قەفقاز*، بەرگی پێنجەم، لاپەرەکانی: ٦٨٢، ٦٨٤-٦٨٥، ٦٩٠.

بنکەی ژین
www.zheen.org

دوای تێکشکانی ئێران و مۆرکردنی پەیماننامەی ئاشتی گوڵستان*
لەگەڵ ئێران (١٨١٣/١٠/١٢) نفووزی ڕووسیا لەو دیو قەفقاز سەقامگیر

---

* لە ژانڤیەی ١٨٠٦، سوپای ئێران بە فەرماندەیی عەباس میرزا لە ڕووباری ئاراس پەڕیەوە و لە دەوروبەری ئیچمیادزین هێزەکانی ڕووسیای شکاند. لەشکرکێشیەکانی ناپۆلیۆن لە بەرەکانی ئەوروپا و شکستی هێزەکانی ڕووسیا لە ئوستەرلیتس Austerlits و ئیللو Eylau وایکرد ڕووسیا نەتوانێ لە بەرەکانی قەفقاز هەنگاوی سەربازی گەورە هەڵبنێ. دوای پەیماننامەی ئاشتی تیلیست لە نێوان فرانسا و ڕووسیا، ئێران بە تەنیا لە بەرامبەر ڕووسیا مایەوە. فرانسا دەستی لە کۆمەگی ئێران کێشایەوە و لەو لای دیکەشەوە جەنگی ئێران لەگەڵ بریتانیا وایکرد ئێران لە وەزعێکی تا دوا ڕادە ناجۆردا بێت. لەم ماوەیەدا ئێران و ڕووسیا بەردەوام لە جەنگدا بوون. پەیماننامەی ١٦ی تەمموزی ١٨١٢ی نێوان ئەنگلستان و ڕووسیا وای لە ئینگلیز کرد هەرچی ئەفسەر و ڕاوێژکاری خۆی لە ئێران دا هەیە بکێشێتەوە. لە ٣١ی ئۆکتۆبەری ١٨١٢هێزەکانی ڕووسیا لە ئەصلاندوز شکستێکی تەواویان بە هێزەکانی عەباس میرزا هێنا. ئەنگلستان لە ترسی ئەوەی نەوەکا ئێران بە تەواوی بکەوێتە بن دەستی ڕووسیا، هەرەشەی لە فەتح عەلی شا کرد ئەگەر درێژە بە جەنگ بدات ئەوا کۆمەگە داراییەکانی ئینگلیزی لەسەر دەبڕێ و فشاری زۆری بۆ هێنا تا پەیماننامەی ئاشتی قەبووڵ بکات. بەمشێوەیە پەیماننامەی ئاشتی گولستان دوای دە ساڵ جەنگی نێوان ڕووسیا و ئێران، ساڵی ١٨١٣ مۆرکرا. بە گوێرەی ئەم پەیماننامەیە: دەربەند، باکۆ، شێروان، قەرەباغ، بەشێك لە تالش لە خاکی ئێران دابڕان. جگە لەوە داواکاری ئێران لە بارەی گورجستان، داغستان، مینگرلی و ئابخازی بە تەواوی لە باربرا. بڕوانە: *معاهدات و قراردادهای تاریخی در دوره قاجاریه*، بە کوشش غلامرضا طباطبائي، مجد، تهران، ١٣٧٣، ص: ٧٢-٨٦. بۆ دەقی تەواوی پەیماننامەکە بە ئینگلیزی بڕوانە: Hurewitz, *J, C, Diplomacy in The Near and Middle East, A Documentary record 1535-1956*, t, I, 1èr édition, New York 1956, pp. 84-86.

www.zheen.org

بوو. بەڵام ئەم پەیماننامەی ئاشتی تەگەرەی خستە بەردەم پلانەکانی ئینگلیز کە لە هەوڵی ئەوەدابوون ئێران بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە. بەشێوەیەك شای ئێران لە هەوڵی ئەوەدابوو بە پاڵپشتی ئەنگلستان جەنگێکی نوێ دژی ڕووسیا بەرپا بکات. بۆ هەڵوەشاندنەوەی ئەم پلانە سەرکردایەتی سەربازی ڕووسی وەك پێشوو گرینگیەکی گەورەی بە ڕاکێشانی هاوسۆزی خەڵکانی ناو ئەم وڵاتە دەدا.

بەو پێیەی بەشێکی کوردەکان لەودیو قەفقاز و لە ناوچە سنوورییە هاوسێیەکانی ئێران و تورکیا دەژیان، بۆیە دەسەڵاتکارانی ڕووسی لە هەوڵی ئەوەدابوون بۆ لای خۆیانیان ڕابکێشن. بوونی هێزەکانی ڕووسیا لەودیو قەفقاز و نزیکیان لە سنوورەکانی تورکی –ئێرانی یارمەتی گەشەسەندنی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردی دا. بۆ نموونە، کوردەکانی بڵباس، ساڵی ١٨١٨ ڕەتیان کردۆتەوە کە سەر بۆ حکومەتی ئێران دابنوێنن. شای ئێران، عەباس میرزای* وەلیعەهدی هەنارد تا ڕاپەڕینەکە دابمرکێنێتەوە. بە گوێرەی داوای عەباس میرزا ٥٠٠ سووارەی ئێرانی لە یەریڤانەوە بۆ تەورێز ڕەوانەکران. هێزەکانی عەباس میرزا لەم جەنگەدا زیانێکی زۆریان بەرکەوت بێ ئەوەی ئامانجەکانی خۆیان بپێکن[٢٦].

* (عەباس میرزا ١٧٨٩–١٨٣٣) نایب سەڵتەنە کوڕی دووەمی فەتح عەلی شایە و لە ئاوایی (نوا) لە شاری لاریجان لەدایك بووە. ساڵی ١٢١٣ بووە بە وەلیعەهدی ئازەربایجان. عەباس لە ٤٨ ساڵی لەکاتی گەمارۆ بۆ سەر هەرات و سەرکوتکردنی ئەفغانەکان لە شاری مەشهەد بە نەخۆشی دەردە باریکە مردووە.

[26] بڕوانە: هەمان سەرچاوە، بەرگی دووەم، لا: ١٩١، ٢٠٧.

بنکەی ژین
www.zheen.org

لەم ماوەیەدا بەشێك لە کوردەکان لە هەوڵی ئەوەدا بوون وڵاتنامەی ڕووسی وەربگرن. ١٠٠٠ خێزان لە کوردەکانی چەلەبیانیسك لە نۆڤەمبەری ١٨١٦، داوایان لە دەسەڵاتکارانی ڕووس کرد ڕێگەیان پێبدەن بچنە کاراباخ[٢٧]. ئا. س. گریبادۆڤ، ئەوە دووپات دەکاتەوە کە هەتا وەکوو پێش دەستبەسەرداگرتنی قەڵای یەریڤان -یش، بەشێکی زۆری کوردەکان بەسەرکردایەتی جەعفەر خان چوونەتە پاڵ سوپای ڕووسی و یارمەتیەکی گەورەیان داون. لە هەمان کاتدا ٢٥٠ خێزانی کورد لە تورکیاوە هەڵاتنە ڕووسیا[٢٨].

لە تەمموزی ١٨٢٦، ئێران بە بێ ئەوەی جاڕی جەنگ بدات دەستیکرد بە چەند پەلامارێکی سەربازی بۆ سەر ڕووسیا. لەم جەنگەدا عەباس میرزا نەیدەتوانی چارەگێکی ئەو کوردانەی کە بە هیوا بوو کۆیانبکاتەوە بباتە ڕیزی سەربازییەوە[٢٩].

لە یەکی تشرینی یەکەمی ١٨٢٧، سوپای ڕووسیا دوای لابردنی گەمارۆ لەسەر قەڵای یەریڤان و بە کۆمەگی دانیشتوانە ناوەخۆییە ئەرمەنەکان توانی دەست بەسەر قەڵای یەریڤان دا بگرێ و بەمشێوەیە بنکەیەکی گرینگی ئێران لەسەر سنووری دەر و ناوچەکانی ڕووسیا لە قەوقاز لەناوبرا.

لە کاتی جەنگ زۆر لە کوردەکانی ئێران لەو کاتەی کە گریبادۆڤ لە ئۆردوگای جۆرسکیی عەبباس میرزا دەبێ، پێشنیاری ئالیکاری بۆ

بنکەی ژین
www.zheen.org

---

[27] فەرماننامەی ژێنێراڵ ئەرمۆلۆڤ بۆ کۆلۆنێل لادینیسکی لە ١٥ ی نۆڤەمبەری ساڵی ١٨١٦، بڕوانە هەمان سەرچاوەی پێشوو، بەرگی شەشەم، لا: ٨٣٤.

[28] بڕوانە: گریبایدۆڤ. ئا. ی.، سەرجەمی بەرهەمەکان، ١٨٨٩، لا: ١٢٠.

[29] بڕوانە: ئەڤریانۆڤ، پ. ی.، هەمان سەرچاوە، لا: ٢٨.

دەکەن. لە ١٥ی کانوونی یەکەمی ١٨٢٧ لە دوای چاوپێکەوتنی ئا. س. گریبادۆڤ لەگەڵ کوردەکانی ئۆروم، دەنووسێ: " دڵی ڕووس بەو خۆشەویستیە پاکە گەشایەوە بەوانەی دەرفەتی ئەویان بۆ هەڵکەوت بماناسن"[٣٠].

بەشێك لە کوردەکانی دومبولی بەسەرکردایەتی، کەلب- عەلی خان بە تەك سوپای ڕووسیا دەجەنگان و دوای ئەوەش کە هێزەکانی ڕووسیا لە بەهاری ١٨٢٨، دەستیان بەسەر شاری خۆی دا گرت، کەلب عەلی خان-یان کرد بە حاکمی شار[٣١].

---

[30] بڕوانە: گریبایدۆڤ. ئا.س.، *هەمان سەرچاوە*، بەرگی یەکەم، سەرجەمی بەرهەمەکان، ١٨٨٩، لا: ١١٨، ١٢٠-١٢١، ١٢٣، ١٢٥-١٢٦.

[31] پاپازیان. ئا. دو، *سەرچاوەیەکی نوێ ی مێژووی گەلی کورد*، (پەیامبەری ماتیندەرانی یەریڤان)، ژمارە ٨، لا: ٢٤٦.

بنکەی ژین
www.zheen.org

بە گوێرەی ڕێکەوتنامەی تورکمانچای*، ئەمارەتی یەریڤان و نەخچەوان لەگەڵ ناوچەی ئوردیباجك بە ڕووسیا لکێنران و هەزاران ئەرمەنی توانیان بگەڕێنەوە نیشتمان بۆ ئەرمەنستانی ڕۆژهەڵات و لە دەست نیری ئێران ڕزگاریان بوو. بە هەمان شێوە زۆر لە کوردەکانیش دەیانویست بچنە ئەو ناوچانەی کە سوپای ڕووس ئازادی کردبوون. کۆلۆنێل ل. ی. لازەریڤ لە ڕاپۆرتی ڕۆژی٢٧ ی ئایاری ١٨٢٨ لە شاری خۆی بۆ کۆنت باسکیڤیچ دەنووسێ کە کوردەکانی سەلماس بە پێ داگرتنێکی زۆرەوە داوایان کردووە ڕێگەیان پێبدرێ لەگەڵ ئەرمەنەکان

---

* ڕێکەوتننامەی نهێنی نێوان ئەنگلستان و ڕووسیا (١٨٢٦) لەبارەی کێشەکانی ڕۆژهەڵات بە تایبەت لە بارەی ئێران و ئەمپراتۆریای عوسمانی، دەوڵەتی ڕووسیای سەرپشك کردبوو لە هەر هەنگاوێك کە بیەوێ لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتدا بینێ. یەکەمین لەشکر کێشی ڕووسەکان بۆ سەر ئێران بوو کە نزیکەی دوو ساڵی خایاند. ئۆکتۆبەری ١٨٢٧، ژێنێراڵ پاسکۆڤیچ دوای هەشت ڕۆژ جەنگی خوێناوی لە ١٥ ی ئۆکتۆبەر سەرانسەری سەرزەمینەکانی قەفقازیای داگیرکرد. دە ڕۆژ دواتر تەبریزیشی داگیرکرد. ڕووسیا خەریك بوو خۆی بۆ هێرشی تاران ئامادە دەکرد. شوباتی ١٨٢٨ ئێران ناچار بوو پەیماننامەی تورکمانچای قەبووڵ بکات کە بۆ ماوەی یەك سەدە چارەنووسی ئێرانی دیاریکرد. بەگوێرەی ئەم پەیماننامەیە بێجگە لەو ئەیالەتانەی کە بە گوێرەی پەیماننامەی گولستان لە ئێران جیاکرابوونەوە سەربار ئەیالەتەکانی: نەخچەوان، ئێرەوان، تالش، قەرەباغ، شورەگل بە دەوڵەتی ڕووسا لکێنران و بڕی دە کرور (پێنج ملوێن تومان) وەك غەرامە درا بە ڕووسەکان و جگە لەوەش کاپیتولاسیۆنی ڕووسیا بۆ ماوەی یەك سەدە وەکو تووڵە مار لە ملی ئێران گیر بوو. بڕوانە: *معاهدات و قراردادهای تاریخی در دوره قاجاریه*، بە کوشش غلامرضا طباطبائي، مجد، تهران، ١٣٧٣، ص: ١٢٥–١٣٥. بۆ دەقی تەواوی پەیماننامەکە بە ئینگلیزی بڕوانە: Hurewitz, *J, C, Diplomacy in The Near and Middle East, A Documentary record 1535-1956*, t, I, 1[èr] édition, New York 1956, pp. 96-102.

www.zheen.org

بگوێزرێنەوە ناو سنووری ڕووسیا. هەروەها دووپاتەی دەکاتەوە کە کوردەکان ڕەتیانکردۆتەوە ئەو کۆمەگییە وەربگرن کە بەسەر ئەرمەنییە کۆچبەرەکان دابەشدەکری[٣٢].

پێوەندییە ڕووسییە-کوردییەکان لە کاتی جەنگەکانی ڕووسی-ئێرانی لەسەرتای سەدەی نۆزدەهەم سەقامگیرتر بوون بە تایبەت لە کاتی جەنگی رووسی-تورکی دا.

لە ساڵی ١٨٣٩، سوڵتان عەبدولحەمید (١٨٣٩-١٨٦١) بە مەرسوومێکی تایبەتی سەرەتای سیاسەتی ڕیفۆرمکاری* (تەنزیمات)ی

---

[32] بەڵگەنامەکانی لێژنەی شوێنەوارناسیی قەفقاز، بەرگی حەوتەم، لا: ٢٦٩.

* تەنزیمات *tanzimat* (واتە "دووبارە ڕێکخستنەوە" لە تورکی عوسمانلیدا)، یەکێك لە دەورانی ڕیفۆرمی ئیمپراتۆریای عوسمانییە لە ١٨٣٩ تا ١٨٧٦ کە لەم مێژووەی دواییدا دەستووری عوسمانی ڕاگەیەندرا کە زۆر لە بەها و ناوەڕۆکی جاڕنامەی مافەکانی مرۆڤ و هاونیشتمانیەتی شۆڕشی فرەنسی ١٧٨٩ ی تێدا بوو. ساڵی ١٨٧٦ یەکەمین هەڵبژاردنی پەرلەمانی عوسمانی ڕاگەیەندرا کە دواتر دوای دوو ساڵ لە لایەن سولتان عەبدولحەمیدەوە هەڵوەشێنرایەوە و وڵات نوقمی ناو بزووتنەوەیەکی پان-ئیسلامیستانەی حەمیدیانە بوو. مەبەست لە تەنزیمات زیاتر ڕزگارکردنی داو و دەزگەی لاوازی دەوڵەت بوو لەبەرامبەر داو و دەزگەی چالاك و چاپووکی ئەوروپییەکاندا. یەکەمین ڕیفۆرم بریتیبوو لە خەتی شەریف ناسراو بە خەتی گولخانەی ساڵی ١٨٣٩ کە کاری سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەم بوو (١٨٦١-١٨٣٩). دەشێ بگوترێ ئەم ڕیفۆرمە سەرەتای لەیەکترازانی کۆمەڵی کۆسمۆپۆلیتی عوسمانی بوو. ٢٧ ساڵ دواتر دووەم باڵی ڕیفۆرم کە بریتیبوو لە خەتی هومایۆن ڕاگەیەندرا. ئەم ڕیفۆرمانە هاوکات لەگەڵ شەپۆلی بزووتنەوەی ناسیۆنالیۆنالیزم لە ناوچەکە ئیمپراتۆریای عوسمانییان لە ئیمپراتۆریایەکی فرە مەزهەب و فرە ئیتنی پێکەوە ژیاو کردە ئیمپراتۆریایەکی عەسکەرتار کە دواتر لەگەڵ کودەتای تورك-

ڕاگەیاند. دوای ئەوە چەند یاسایەك لەبارەی دووبارە بوونیاتنانەوەی سوپا و داو و دەزگەی ئیداری و سیستمی دارایی دەرچوون، وێرای ئەوەی کە ئەم ڕیفۆرمانە دیاریکراو بوون، کەچی ئالیکار بوون لە گەشەسەندنی سەرمایەداری لە تورکیا. بەڵام ئەم ڕیفۆرمە پارچە پارچەییانە هیچێکی وایان لە ڕەوشی کۆمەڵی جوتیاران باشتر نەکرد، بەڵکو بە پێچەوانەوە لە ئەنجامی باجی زێدە و قورسایی سەربازگیری زۆرەکی، ڕەوشەکەیان خراپتر کرد. پێشتر، جووتیاران لە هاوینان خزمەتی دەرەبەگەکانیان دەکرد و کاتەکانی دیکەیساڵیش لە ماڵ بوون، بەڵام دوای ئەوەی حکومەت سوپاییێکی ڕێکخراوی پێکەوەنا دەبوو جووتیارەکان ماوەی ١٥ ساڵ لە خزمەتی سەربازی دا بمێننەوە کە ئەمە دەبووە هۆی کەمی هێزی کارگەر، بەشێوەیەك بەشی زۆرترینی سەربازگیرییەکان لەو پیاوانە بوون کە توانای کارکردنیان هەبوو.

ئەم ڕیفۆرمانەی کە لەلایەن حکومەتی ناوەندییەوە دەکران و هەروا لەناوبردنی سیستمی عەسکەری-فیۆدالی بە هەمان شێوە لەگەڵ بەرژەوەندی دەرەبەگە کوردەکانیش بەریەکدەکەوتن کە لە ماف و ئیمتیازاتی پێشوویان بێبەش دەکران. بۆیە دەرەبەگە کوردەکان ویستیان بزووتنەوەی جوتیاران بخەنە ژێر نفوزی خۆیان تا وەکوو چەکێك لە دژی حکومەتی تورکیای بەکاربهێنن.

لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم و لە قۆناغی پێش تەنزیماتیش، کۆمەڵێك ڕاپەڕین لە تورکیا لە لایەن جوتیارە کوردەکان بەرپا بوون. ساڵی ١٨٠٦، کوردەکانی سلێمانی دژ بە تورکەکان ڕاپەڕین، ئەم

لاوەکان ١٩٠٨ تا ڕۆژی ئەمرۆ کۆمەڵی تورکی لەژێر دەزگەی عەسکەری نووزەی دیموکراسی لێوە بڕاوە، وەرگێڕ.

www.zheen.org

ڕاپەڕینە بە ناوی ڕاپەڕینی ئەوڕەحمان پاشا ناسراوە کە بە زەحمەت توانرا دابمرکێنرێتەوە[33]. ساڵی ١٨١٥، ڕاپەڕینی کوردەکانی بایەزید و وان بەرپابوو و کوردەکانی ئێرانیش لە ئەمارەتەکانی یەریڤان و نەخچەوان و کوردەکانی دەوروبەری خۆی بەشدارییان تێدا کرد. ئەم ڕاپەڕینە زۆر بە دڵڕەقی لەلایەن سوپا لە ئەرزەرۆم دامرکێندرایەوە بە جۆرێك کە ماڵ و خانووی کوردەکان بەتەواوی تێك و پێکدران[34].

دوای کۆتایی هاتنی جەنگی ڕووسی-ئێرانی ١٨٢٦-١٨٢٨، هەر زوو جەنگی ڕووسی-تورکی ١٨٢٨-١٨٢٩ بەرپابوو و ئۆپیراسیۆنە جەنگییەکان لە شەڕگەکانی بالکان و قەوقاز بوون. لەم جەنگە، گەلانی چەوساوەی ناو ئیمپراتۆریای عوسمانی بە کوردەکانیشەوە کۆمەگێکی زۆری سوپای ڕووسیایان کرد.

چەند ڕووداوگەلێکی ناسراو لە خەباتی هاوبەشی نێوان ئەرمەن و کورد دژ بە تورکە ستەمکارەکان لە کاتی جەنگی ڕووسی-تورکی ١٨٢٨-١٨٢٩ هەیە. لەبارەی یەکێك لە ڕوداوانە ئاپۆڤیان. خ. دەنووسێ: " کوردە ئێزیدییەکان بە سەرۆکایەتی میرزا ئاغا و ئەرمەنەکان بە سەرۆکایەتی کاهن بۆگۆس (قەشە پۆلۆ) بەرگری تورکەکانیان کردووە و لە سایەی هێزی بە ژمارە کەمیان نزیك بە قەڵای

بنکەی ژین
www.zheen.org

---

33 بڕوانە: نیکیتین. ڤ.، کورد، مۆسکۆ، ١٩٦٤، لا: ٢٨٥.

34 ڤلچێڤسکی. ئۆ. ل.، *ئابووری کشتوکاڵی کۆمەڵی کوردە کۆچەرەکانی ئەودیو قەفقاز و ناوچە هاوسنوورەکان- لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم دا*، گۆواری (ئەتنۆگرافیای سۆڤیەتی)، ١٩٣٦، ژمارە ٤-٥، لا: ١٥٨.

ڕادۆڤان نزیك بە موسل) سوپایەکی تورکی بە تەواوەتی کە نزیکەی سی هەزار سەرباز بووە تار ومار بکەن[٣٥].

پێش دەستپێکردنی جەنگ و لە ماوی ڕەوتی ئۆپیراسیۆنە سەربازییەکان، سەرکردایەتی سەربازیی ڕووسی بایەخێکی گرینگی بە ڕۆڵی کوردە دانیشتووەکانی نزیك سەرزەمینە ڕووسیەکانی ئەو دیو قەفقاز: ئاواییەکانی ئاخالتسخك، قارس، ئەرزەرۆم، بایەزید و مووش دەدا.

وەختایەکیش جەنگ هەڵگیرسا کوردەکان ئامادە نەبوون بەتەك سوپای تورکیا شەڕ بکەن و میری هەکاری بێلایەنی خۆی لە جەنگ ڕاگەیاند، لە کاتێکدا ئەمارەتەکانی دیکەی کوردستانی خواروو هیچ بەشدارییێکی وایان لە جەنگەکەدا نەکرد کە شایانی باس کردن بێت، بەدەر لەو کوردانەی کە لە پێوەندی ڕاستەوخۆ دابوون لەگەڵ هێزەکانی تورکیا و ناچار بوون بدەنە پاڵ تورکەکان[٣٦].

ئاشکرایە کوردەکان بە هیچ کلۆجێ بەرگریان لە بایەزید نەکرد کاتێك لە ٢٨ ی ئابی ساڵی ١٨٢٨ شار کەوتە بندەست ڕووسەکان[٣٧]. دوای ماوەیەك و لە هەشتی ئەیلوولی ١٨٢٨، ٢٠٠ خێزانی کوردی ئێزیدی بە سەرۆکایەتی سەرۆکەکەیان حەسەن ئاغا چوونە ناوچەی ڕووسەکان کە دواتر ڕووسەکان فیرقەیەکی ١٠٠ سوارەیان لێ پێکهێنان

---

35 ئاپۆڤیان، خ.، *دانراوەکان*، بەرگی هەشتەم، یەریڤان، ١٩٥٧، لا: ٣٦.

36 بڕوانە: ئەڤریانۆڤ پ.ی.، هەمان سەرچاوە، لا: ٤٥.

37 ژێنێرال- مایۆر ئۆشاکۆڤ، *مێژووی ئۆپیراسیۆنە جەنگییەکان لە تورکیای ئاسیەوی لە ساڵەکانی ١٨٢٨-١٨٢٩*، بەشی یەکەم، چاپی دووەم، وارشۆ ١٨٤٣، لا: ٣٥٩. هەروا بڕوانە: بەڵگەنامەکانی لێژنەی شوێنەوارناسیی قەفقاز، بەرگی حەوتەم، لا: ٧٧٥.

www.zheen.org

که چالاکانه له ئۆپیراسیۆنه جەنگییەکان بە تەك ڕووسەکان جەنگاون[38]. لە هێرشی سەر قەڵای تۆپراق قەڵا (ئالاشگەرد) بەشداریان کرد و هەمان فیرقەی ناوبراو لەسەر ڕێگەی ئەرزەرۆم توانیان دەست بەسەر ڕەوە کەڵەگایەکی خەڵکی دابگرن کە ژمارەیان ١٤٠ کەڵەگا بووە و لەژێر چاوەدێریەکی لاوازی تورکی بەرەو تۆپراق قەڵا دەرۆیشتن تا ئازووقەیان پێ بگوازنەوە و خەڵکەکەش وەك دیل پەلکێش بکەن.

هەر لە هەمان ڕۆژدا، واتە لە ١١ی ئەیلوولی ١٨٢٨ باندەکانی کاریا یاخسك ناکی خان، ئاوایی جلکاڤ ئەرمەنییەکان (لە ١٥ فەرستی قەڵای تۆپراق قەڵا) بە تاڵان برد، ئەوکاتە ٨٠ سوارەی کورد لەگەڵ ٦٠ قۆزاق و٦٠ هێزی میللیی یەریڤان لەژێر سەرکردایەتی بیاتۆڤی بەرپرسی هێزەکانی سەربازی بەمەبەستی ڕەدوونانی ئەم باندە نێردران. هێزەکان توانییان ٥٠٠ سەر ئاژەڵی تالانکراوی ئەرمەنەکان بگێڕنەوە[39]. کوردەکان بە ئازایەتی و مێرخاسیاتی ناسراو بوون، لەمبارەیەوە یەکێك لە سەرکردە سەربازییەکان میر چاڤچاڤدزە لە نامەیەکیدا بۆ کۆنت پاسیکۆڤیچ، ڕۆژی ١٥ ی ئەیلولی ١٨٢٨ بەمشێوەی نووسیووە: ((*کوردەکانی حەسەن ئاغا بە هەموو شێوەیەك دەیانەوێ دڵسۆزی خۆیان بسەلمێنن: ئەوان لە هەموو شوێنێکدا یەکەمین کەسانێکن کە خۆیان دەخەنە ناو ئاگر*))[40].

لە کاتی ڕەوتی ئەم جەنگەدا، سەرکردایەتی عەسکەری ڕووسیا لە دانیشتوانەکانی ئەم ناوچانەی کە دەستیان بەسەرداگرتبوون چوار

www.zheen.org

---

[38] هەمان سەرچاوە.

[39] بڕوانە: لیوا ئۆشاکونۆڤ... هەمان سەرچاوە، لا: ٣٥٩، ٣٦١.

[40] ئەڤریانۆڤ، پ. ی.، هەمان سەرچاوە، لا: ٥٣.

فەوجی عەسکەری لیَ دروستکردبوون، بە شێوەیەك کە فەوجی ژمارە (٤) ٤٠٠–٥٠٠ سوارەی کوردی تیابوو[٤١]. هەروەها ئێزیدییەکان بە سەرکردایەتی حەسەن ئاغا و بەهەمان شێوەش کوردەکانی عەشیرەتی جەلالی دانیشتووی ئەمارەتی ماکینسکیانی تیابوو[٤٢].

دوای دەستبەسەر داگرتنی سەرکردایەتی ڕووس بۆ سەر قارس و ئەرزەڕۆم، هێزەکانی ڕووسیا بەرەو دیاربەکر و سیواس هەڵکشان. جارێکی دیکەش سەرکردایەتی سەربازی ڕووسیا بینی کە ڕاکێشانی کورد بۆ لای خۆی مەرجی سەرکەوتنیەتی. پاسکیڤیچ هیوایەکی زۆری لەسەر کوردەکانی تورکیا و بەشداری پێکردنیان لە ئۆپیراسیۆنە سەربازییەکان دژ بە تورکەکان هەڵچنیبوو، چون لە کاتی بەرەو پێشەوەچوونی سوپای ڕووسیا بۆسەر ئەرزەڕۆم دەتوانن هێڵەکانی پێکەوەبەستنی ڕووس لەگەڵ ئەو دیو قافقاز و بەرەی ڕۆژهەڵات دابین بکەن و دواتر سوپای تورکی و بە تایبەتی سوارەی تورکی لاواز بکەن[٤٣]. هەروەها لە سایەی هەڵوێستی بێلایەنانەی فیرقەی کوردی کە لە حەوت هەزار کەس پێکهاتبوو، هێزەکانی ڕووسیا لە ٢٧ی حوزەیرانی ١٨٢٩ بە ئاسانی دەستیان بەسەر ئەرزەڕۆمدا گرت[٤٤]. شایانی باسە کە کوردە بەرهەڵستکارەکانی دەسەڵاتی تورکی لە کاتی جەنگ و یاوەکو

---

[41] بڕوانە: *بڵاوکراوەی ڕۆژنامەوانی ڕۆژهەڵاتی نزیك*، تاشقەند، ژمارە ١٣–١٤، ١٩٣٢، ل: ٩٧.

[42] ئەڤریانۆڤ، پ.ی.، هەمان سەرچاوە، ل: ٦٢.

[43] بڕوانە: *بەڵگەنامەکانی لێژنەی شوێنەوارناسیی قەفقاز*، ل: ٧٧٥. ڕاپۆرتی کۆنت پاسکیڤیچ ڕۆژی ٢١ی تشرینی دووەمی ١٨٢٨.

[44] بڕوانە: *بڵاوکراوەی ڕۆژنامەوانی ڕۆژهەڵاتی نزیك*، تاشقەند، ژمارە ١٣–١٤، ١٩٣٢، ل: ٩٦.

بنکەی ژین
www.zheen.org

دوای ئاگر بەستی ئاشتی هیوایان لەسەر کۆمەگی ڕووسیا هەڵچنیبوو و لە هەمان کاتدا بەشداری خۆیان دەخستە بەردەم سەرکردایەتی عەسکەری ڕووسی لە خەبات دژ بە تورکەکان. بە نموونە لە ماوەی جەنگی ڕووسی-تورکی ١٨٢٨-١٨٢٩، میرزا ئاغا یەکێك لە سەرکردە کوردە ئێزیدییەکان لە زینداڤان (ویلایەتی دیاربەکر) کە سەرکردەی ١٥٠٠ سوار و ٥٠٠ جەنگاوەری سوارە بوو، دژی حکومەتی تورکیا دەجەنگا و چەندین جار پێوەندی بە هێزەکانی ڕووسیاوە کردبوو و پێشنیاری بۆ کردوون پێکەوە دژی دوژمنی هاوبەش خەبات بکەن[٤٥]، هەروەها کوردەکانی دێرسیم شەڕێکی توندی هێزە چەکدارەکانی تورکیایان کردووە[٤٦].

لە جەنگی ڕووسی-تورکی ١٨٢٨- ١٨٢٩ بەشێکی کوردەکان بە تەك سوپای ڕووسیا جەنگاون و کۆنت باسکیڤیچ ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە سەرکردایەتی ڕووسیا دڵنیایە لە (دەستبەسەرداگرتنی بایەزید و سەقامگیرکردنی بوونی ئێمە لە باکوری کوردستان و لە کاتی هەڵگیرسانی شەڕیش دەتوانین ژمارەیەکی بێشومار لە چاکترین سوارەکانی ئاسیا بۆ سەربازی بگرین، دەنا دوژمن دەتوانێ بە وریاییەوە دژی ئێمە بەکاریان بهێنێ)[٤٧].

[45] ئەرشیڤی ناوەندی دەوڵەتی بۆ مێژوو لە کۆماری جۆرجیای سۆسیالیستی، ف. (٢)، بەڵگەنامەی ژمارە (٦٦)، لا: ا، ٣٣، ٤.

[46] هەمان سەرچاوە، ف ١٤٣٨، ژمارە ٣٨٦، لا: ٣٤٠.

[47] بڕوانە: بەڵگەنامەکانی لێژنەی شوێنەوارناسیی قەفقاز، بەرگی حەوتەم، لا: ٧٨٦. پێوەندی کۆنت پاسکۆڤیچ لەگەڵ کۆنت نیسیلرود ڕۆژی ٣ی حوزەیرانی ١٨٢٩.

بنکەی ژین www.zheen.org

لە ئەنجامی جەنگی ڕووسی-تورکی بە شێوەیەکی بەهێز نفوزی ڕووسیا لە دەریای ڕەش و ئەودیو قافقاز زیادیکرد کە بە گوێرەی ئاگربەستی ئاشتیی ئەدریانۆبل لە ٢ی ئەیلولی ١٨٢٩، کەنارەکانی دەریای ڕەش لە ڕێژگەی کۆبانەوە تا شاری ئاخالکالاك و ئاخالتیسخ کە هاوسێی ئەو ناوچانەن کە کوردەکانی تێدا دەژی، بە ڕووسیاوە لکێنران.

پێوەندیگرتنەکان و ئالیکاری کوردەکان لەگەڵ دەسەڵاتکارانی ڕووسی دژەکرداری نێگەتیڤی زۆر توندی لای تورکەکان دروستکرد. ڕاوەدوونانی کوردەکان لە دوای جەنگ زێدەتربوو. لە ئەنجامی ئەمە و بۆ هەڵاتن لە دەست جەور و ستەمی تورك بەشێك لە کوردەکان بە ئێزیدییەکانیشەوە بۆ خۆیان نەوایەکی ئارامیان لە ئەرمەنستانی ڕۆژهەڵات دا دۆزییەوە. ئاپۆ ڤیان باسی ئەوە دەکات کە: (تەنگ پێهەڵچنینیان و سەرەدوونانیان لە لایەن حکومەتی تورکیاوە ناچاری نەکردن (واتە کوردەکان نووسەر) کە ڕق و قینی خۆیان دژ بە تورکەکەکان بشارنەوە و هاوپشتیان لەگەڵ ڕووسیا وەدیار نەخەن)[٤٨].

لکاندنی ئەو دیو قەفقاز بە ڕووسیا و ئەنجامەکانی جەنگی ڕووسی-ئێرانی لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم و هەروەها جەنگەکانی ڕووسی-تورکی ١٨٢٨-١٨٢٩ یاریدەدەر بوون لە سەقامگیرکردنی پێوەندییە کولتورییەکانی ڕووسی-کوردی.

ڤ. ئی. لێنین ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە پێش ڕووسیای شۆڕشگێر[*] دەبێ جیاوازی لە نێوان دوو دەوڵەتی ڕووسیا بکەین. لە لایەك

---

[48] ئاپۆڤیان، خ.، *سەرجەمی بەرهەمەکان*، بەرگی هەشتەم، یەریڤان، ١٩٥٨، لا: ٣٧٢.

[*] مەبەستی لێنین، ڕووسیای دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ە، وەرگێر.

ڕووسیای قەیسەری بە سیاسەتی کۆلۆنیالی خۆیی و لەو لای دیکەشەوە گەلی ڕووسیا بە کولتووری پێشکەوتنخوازی دیموکراسییەوە.

ساڵی ١٨٢٨ وەختایەك سوپای ڕووسیا دەستی بەسەر شاری ئەردەبیلی ئێرانی دا گرت، سەرکردەی سوپای ڕووس ژێنێراڵ سوختلن لە کتێبخانەی بەناوبانگی سەفەوییەکان کە لە شارەکە بوو و باشترین نووسراوەی مێژوویی گەلی کوردی تێدا بوو، ئەویش شەرەفنامەی شەرەفخانی بەدلیسی بوو، کە لە لایەن نووسەر خۆیەوە ساڵی ١٥٩٩ نووسراوەتەوە و مۆرکراوە[٤٩]، ڕەوانەی پێتەر سبورگ کرد. ڕۆژهەڵاتناسی ناسراو لێرخ ئاماژە بە گرینگی ئەمکارە دەکات و دەنووسێ: ((لە یەکێك لە کتێبخانەکانی پایتەخت بڕواپێکراوترین دەستنووس وەك باشترین سەرچاوەی مێژووی گەلی کورد (شەرەفنامە) دەستدەکەوێ))[٥٠].

هەر زوو ئەکادیمی ڤیلیامنیۆڤ-زەرنۆڤ لە پیتەر بوورگ نوسخەی فارسی ئەسلی ئەم نووسراوە مێژووییەی بڵاوکردەوە، و دواتر ئەکادیمی شارمۆی دوای وەرگێڕانی بۆ فرانسەوی لە چوار بەرگ دا بڵاویکردەوە، مینۆرسکی ئاماژە بە کۆششی شارمۆی دەکات کە نزیکەی هەموو ژیانی خۆی بۆ تەواوکردنی ئەمکارە تەرخانکرد[٥١].

بنکەی ژین
www.zheen.org

---

49 ڤ.ف. مینۆرسکی، *کورد: تێبینی و سەرنج*، پەترۆگراد، ١٩١٥، لا: ٢٠.

50 پ. ی. لێرخ، *لێکۆڵینەوە دەربارەی کوردەکانی ئێران و خالدییەکانی باو و باپیرانی باکووریان*، کتێبی یەکەم، پەترۆگراد، ١٨٥٦، لا: ٥.

51 ڤ. ف. مینۆرسکی، هەمان سەرچاوە، لا: ٢٠.

شاعیری مەزنی ڕووس، ئەلیکساندەر پۆشکین یەکەمین کەسە لە ڕووسیا کە لە (گەشتێك بۆ ئەرزەرۆم) لە کاتی هێرشی ساڵی ١٨٢٩ باسی کوردی کردووە. لە پاشکۆی (گەشتێك بۆ ئەرزەرۆم) تێبینی وتارێکی مسیۆنێری ئایینی م. گارتسۆنینی تێدایە دەربارەی تایەفەی ئێزیدییەکان[٥٢].

ئەنجامەکانی ئەو گەشتانەی کە هەردوو تۆژەرەوەی ڕووسی ف. دیتێل و ی. ن. بێرزین لە ساڵەکانی ١٨٤٢-١٨٤٥ بۆ ناو دەوڵەتانی ڕۆژهەڵات کردوویانە شایانی تێبینی و سەرنجن. ئەم دوو تۆژەرەوە بایەخێکی زۆریان بە لێکۆڵینەوەی کولتوری کوردی داوە و هۆیەکەشی بەڕای دیتێل ئەوەیە کە ڕووسەکان هاوسێ ی کوردەکانن، بەجۆرێك دەڵێ: ((ئێمەی ڕووس بە نزیکەیی لە دوو لای قەوقاز و دەریای ڕەش هاوسێی ئەم کوردانەین))[٥٣]. ڤ. دیتێل ئەوە دووپات دەکاتەوە کە کوردەکان ئەدەبی نووسراو و ئەدەبی وەرگێڕاویان هەیە کە لە سەرچاوەی فارسییەوە وەرگیراوە. لەناو ئەدەبی کوردی چەندین ناوی زۆر پرشنگدار لە مێژوو و شیعر دا هەیە[٥٤].

[52] بڕوانە: پوشکین، ئا. س.، *سەرجەمی دانراوەکان*، بەرگی چوارەم، مۆسکۆ ١٩٥٤، لا: ٣٧٥، ٣٨٨-٣٩٣، ٤١٩.

[53] دیتیل، ڤ.، *وتارێك لەبارەی گەشتەکان لە ڕۆژهەڵات لە ١٨٤٢-١٨٤٥*، بڕوانە: گۆواری (کتێبخانە بۆ خوێندنەوە)، بەرگی ٩٥، بەشی یەکەم، پەترۆگراد، ئایاری ١٨٤٩، لا: ١٩٢.

[54] دیتیل، ڤ.، *نیشاندانی گەشتێکی سێ ساڵە لە ڕۆژهەڵات*. گۆواری (ژورنالی پەروەردەی نیشتمانیی)، ژمارە ١٠، پەترۆگراد، ١٨٤٧، بەرگی شەشەم، بەشی چوارەم، لا: ٩.

www.zheen.org

لکانی ئەو دیو قەفقاز بە ڕووسیا بوو بەهۆی نزیکبوونەوەی گەلانی ئەم ناوچەیە لەگەڵ یەکدی. کەسایەتییە پێشەنگەکانی گەلانی ئەرمەن، جۆرجی و ئازەربایجانی یارمەتی بەهێزکردنی پێوەندی کولتووری و خۆشەویستی نێوان ئەم گەلانەیان دا. لەناو ئەمانە کەسایەتیی بەحەماس بۆ دۆستایەتی نێوان گەلان و ڕووناکبیری دیموکراتی مەزن خاچاتۆر ئابۆڤیان (١٨٠٥-١٨٤٨) کە ساڵی ١٨٤٨، دوو وتاری لەبارەی کوردەکان نووسیووە لەژێر ناوەکانی (کورد) و (ئێزیدییەکان) و لە ڕۆژنامەی (قەفقاز) دا بڵاوکراونەتەوە[55].

لە وتاری (کورد) نووسیوویە: " زۆر ئەستەمە لە کاتی ئێستەدا لە ناو هەر چوار گۆشەی جیهان، پێوەندییێکی باوکایەتی بە باشی و خراپەکانییەوە، بە تەواوی و ناتەواوییەکانی، وەك ئەوەی لەناو کورد دا هەیە بدۆزینەوە کە بە درێژایی چەندین سەدەیە هیچ گۆڕانێکی بەسەردا نەهاتووە. پڕ بە مانای وشەکە دەشێ کورد بە سوارەی ڕۆژهەڵات ناو بنێین، لە کاتێکدا کە ژیانێکی زۆر شارەستانی تر پیادە دەکەن. ئازایەتی و ڕاشکاوی و دڵسۆزی .... پەیمان نەشکێنی و

بنکەی ژین
www.zheen.org

---

[55] وتاری (ئێزیدییەکان) چاپی یەکەمی بۆ یەکەمجار لە ژمارەکانی (٨) و (٩) ی ڕۆژنامەی (قەفقاز) رۆژی ٢١ و ٢٨ ی شوباتی ١٨٤٨ بڵاوکرایەوە (ئەم وتارەی ئابۆڤیان لە بارەی ئێزیدییەکان کراوەتە ئەڵمانی و ساڵی 1994 لە *Acta Kurdica* بڵاوکراوەتەوە، وەرگێڕ) هەرچی وتاری (کورد) بوو لە ژمارەکانی: ٤٦-٤٧، ٤٩-٥١ لە هەمان ڕۆژنامە ڕۆژی ١٣، ٢٠ تشرینی دووەم و ٤، ١١، ١٨ی کانوونی یەکەمی ١٨٤٨ بڵاوکرایەوە. بڕوانە ئاپۆڤیان، سەرجەمی بەرهەمەکان، بەرگی ٨، یەریڤان ١٩٥٨. لا: ٤٥٠-٤٥١ و هەروەها بارسامیان، مێژووی گەلی ئەرمەن، یەریڤان، لا: ١٦٦.

میواندۆستی.... ڕیزی بێ پایان بۆ ئافرەت، هەموو ئەم خەسلەتانە سیفاتی گشتی هەموو ئەم گەلەن"[٥٦].

بەمشێوەیە دەبینین کە لە ڕووسیا لێکۆڵینەوەی کوردی لەبارەی زمان، مێژوو و ئەتنۆگرافیا بەڕێوە دەچێ.

پەرەئەستاندنی دواتری پێوەندییە ڕووسی-کوردییەکان وەستا بووە سەر پێویستی ڕێکخستنی جەنگی نێوان کوردەکان و ڕووسەکان دژ بە هاوپەیمانێتی تورکیا، بریتانیا، فرانسا و سەردانیا* لە کاتی جەنگی قرم دا.

ئۆپێراسیۆنی جەنگی نێوان ڕووسیا و تورکیا لە تشرینی یەکەمی ١٨٥٣ دەستیپێکرد. ئەم ئۆپێراسیۆنانە لە سەرەتا لە شەڕگەکانی دۆنای و قەوقاز دەستیان پێکرد و لەوکاتەوەش کە ئەنگلستان و فرانسا لە ئازاری ١٨٥٤ هاتنە ناو جەنگەکە، ئیدی بواری ئەم ئۆپێراسیۆنانە

---

[56] بڕوانە: ئاپۆڤیان، *سەرجەمی بەرهەمەکان*، بەرگی ٨، یەریڤان ١٩٥٨. لا: ٣٦٠-٣٦١.

* سەردانیا Sardina: دوورگەیەکە لە ئیتالیا و لە دەورانی جەنگی قرم شانشینێکی سەربەخۆ بووە. بە گوێرەی پەیماننامەی لەندەن (ساڵی ١٧١٨)، ڤیکتۆر ئامێدی دووەمی ساڤا، سیسیلی گۆڕی بۆ ساردینیا. ئەم پەیماننامەیە لە ساڵی ١٧٢٠ کەوتە بواری جێبەجێکردن و ئەم مێژووە دەکرێ بڵێین مێژووی لە دایکبوونی شانشینی ساردینیایە. ئەم شانشینە هەمیشە چاوگەی چاوتێبڕینی فرانسا بووە. لە ساڵانی جەنگی یەکگرتنەوە و سەربەخۆیی ئیتالیا شانشینی ساردینیا پێشوازی لەو یەکگرتنەوەیە کرد و دواتر ساڵی ١٨٦١ وەختایەک یەکێتی ئیتالیا ڕاگەیەندرا لەم مێژووە بەدواوە ئەم دوورگەیە ئیدی لەسەر شانۆی سیاسەتی نێودەوڵەتی کەوتە ڕیزی دووەم، وەرگێڕ.

www.zheen.org

بەرفراوانتر بوون و دونای، بالتیك، ئەودیو قەفقاز، دەریای سپی و ڕۆژهەڵاتی نزیکیشی گرتەوە.

پاییزی ١٨٥٤، ناوەندی ئۆپیراسیۆنی جەنگ گواسترایەوە بۆ قرم، بەجۆرێك هاوپەیمانەکان هەموو کۆششێشکیان بۆ ئەوەبوو هێزی کەشتیگەلی ڕووسی لە دەریای ڕەش تێکبشکێنن و بنکەی سێڤاستۆبۆل داگیر بگەن کە بنکەی چاوتێبڕینی تەواوی هێزە دوژمنەکان بوو. بە جۆریك کە ئەم بنکەیە تا ڕادەییێکی زۆر پاڵپشتی هێزەکانی ڕووسی بوو لە شەڕگەکانی دیکەش بە شەڕگەی ئەو دیو قەفقازیشەوە.

شەڕگەی قەفقاز ڕۆڵێکی گەورەی بینی لەم جەنگەدا. سەرکردایەتی سەربازی تورکی بە یاریدەی هاوپەیمانەکان، سوپاکەی خۆی لە ئانادۆل دووبەرابەر کرد و گەیاندیە ١٢٠ هەزار سەرباز، واتە سێ بەقەد بەرابەر هێزەکانی ڕووسیا و دەیەویست خاکی جۆرجیا و ئەرمەنستان داگیربکات و هەروا ڕێگەی هاتووچۆی نێوان تەرابزۆن- ئەرزەرۆم- تەبرێز- تاران دەستەبەر بکات کە ئەمە ئینگلستانیش خەونی پێوە دەبینی. فەیلەقێکی ڕووسی بە ئاڕاستەی بنچینەیی ئۆپیراسیۆنەکانی ئەلکساندەر پۆل-قارس چووە پێش. لە باڵی ڕاست هێزەکانی ڕووسیا قوڕساییان خستبووە سەر هەردوو قەڵای ئەنالستیخ و ئەخالکالاك و لە باڵی چەپیشەوە هێزەکانی فیرقەی یەریڤان. لە ماوەی ئۆپیراسیۆنە سەربازییەکان فەیلەقی ڕووس شکستێکی گەورەی بە هێزەکانی تورکیا هێنا کە بە ژمارە زۆر لەوان زیاتر بوون. هێزە میللی و نیشتمانییەکان و دانیشتوانەکانی قەفقاز دەورێکی گەورەیان بینی لە سەرکەوتنی فەیلەقی ڕووسی.

www.zheen.org

سەرکردایەتی سەربازی ڕووسی بایەخێکی زۆری بۆ بەلای خۆدا ڕاکێشانی هاوسۆزی کوردەکانی ناوچە سنوورییەکان و شەڕگەی ئۆپیراسیۆنەکان دەدا لە تورکیا.

لە کاتی جەنگی قرم هێشتا برینی خەڵکی کورد بەدەست ئەو داپڵۆسینە ساڕێژ نەبووبۆوە کە ساڵی ١٨٣٤، بەدەست هێزەکانی تورکیا کە بریتبوون لە ٢٠ هەزار سەرباز بە سەرۆکایەتی محمد ڕەشید پاشا چەشتبوویان. ئەمە وێرای داپلۆسینی ڕاپەڕینی بەدرخان ١٨٤٣-١٨٤٧.

تاوانەکانی دەسەڵاتکارانی تورک یارمەتی زیادبوونی ڕۆحی دوژمنکارانەی دژە تورکیان دەدا لە لای کورد. بۆ نموونە ئەڤریانۆڤ ئەوە دووپات دەکاتەوە کە ساڵی ١٨٥٣، کوردەکان ڕەتیانکردۆتەوە پێوەندی بە خزمەتی سەربازی تورکی بکەن و هێزی سەربازی خۆیان خستۆتە پاڵ هێزەکانی ڕووسیا[٥٧]. ڕاگەیاندنی لیوا لیخۆتین، کە یەکێك لە سەرکردەکانی فیرقەی یەریڤان بوو گرینگیەکی گەلێك زۆری هەیە کە دەڵێ کوردەکان: ((*حەزناکەن شەڕی ئێمە بکەن، نەك لە ترسی ئێمە، بەڵکو چونکە بەرژەوەندیان لە پاڵپشتیکردنی حکومەتی تورکی نییە کە کوردەکان بۆ خۆیان دژایەتی دەکەن*))[٥٨].

لە یەك نزیکبوونەوەی دانیشتوانە خۆجێیەکان بە کوردەکانیشەوە لەگەڵ ڕووسەکان بە تایبەت دوای ئەوەی ڕۆژی ١٩ ی تشرینی دووەم

بنکەی ژین
www.zheen.org

---

[57] ئەڤریانۆڤ.پ.ی.، *کورد لە شەڕەکانی ڕووسیا لەگەڵ تورکیا و ئێران لە سەدەی نۆزدەهەمدا*، تفلیس، ١٩٠٠، لا: ٨٢.

[58] م. لیخۆتین، *ڕووسەکان لە تورکیای ئاسیایی لە ١٨٥٤ و ١٨٥٥ لە ڕاپۆرتەکانی کاروباری جەنگی فیرقەی یەریڤان*، پەترۆگراد، ١٨٦٣، لا: ١٤٤.

(١ی كانوونی يەكەم) ی١٨٥٣ لە بەرزاييەكانی باشكاوياكلاسك (لە ٤٠ فرسەتی* قارس) فەيلەقی توركی كە لە ٣٦ هەزار سەرباز پێكهاتبوو بە تەواوی تێكشكا. لە دەكۆمێنتێكی بڵاونەكراوەی ئەرشیڤدا هاتووە: " ئارەزووی كوردەكان دوای سەركەوتنی ١٩ی تشرينی دووەم (١ی كانوونی يەكەمی ١٨٥٣) ڕاستەوخۆ بە قازانجی ئێمە وەرچەرخا، بەجۆرێك پێوەندييێكی زۆر چاك لە نێوانماندا دروستبوو. لە كانوونی يەكەمی (١٨٥٣-نووسەر) ١٤ كەس لە سەرۆكە كوردەكانی ناوچەكانی قارس گەيشتنە ئەليسكاندەر پۆل و دڵسۆزی خۆيان بۆ ئێمە دووپات كردەوە"[٥٩].

لە جەنگی ١٨٥٣، كوردەكان لە ڕێزی سوپای ميللی نەخشێكی كارايان بينی.

پێوەندی ئاڵوگۆڕەی نێوان ڕووس و كورد بەشێوەيێكی چاكتر لە سەرەتای ١٨٥٤ چاكتر بوو. لە ئاداری ١٨٥٤، لە ناوچەكانی ئۆپيراسيۆنە جەنگييەكانی قارس، كوردەكانی زيلان بە سەرۆكايەتی سەرۆكەكەيان ئەحمەد ئاغا دايانە پاڵ ڕووسەكان و دواتر سەرۆكی كوردەكانی ناوچەی قارس، قاسم خانيش دايە پاڵ ڕووسەكان. نوێنەری ڕەسمی ڕووس لە وتەيەكيدا دەڵێ: ((*دوای ئەوەی كوردەكانی توركيا بينيان ڕەوشی گشتی كوردەكان لە ڕووسيا چاكە، بەشێكيان، بە تايبەتی ئەوانەی لەناوچە سنوورييەكان دادەنيشتن، داوايان كرد بێنە*

بنكەی ژین
www.zheen.org

---

* فرسەت: يەكەيەكی پێوانەی ڕووسييە بۆ درێژی و بەرامبەر ١٠٦٧ مەتر دەوەستێ، وەرگێر.

[59] *ئەرشيڤی ناوەندی دەوڵەتی بۆ مێژوو لە كۆماری جۆرجيای سۆسياليستی*، ف. ١٠٨٧، بەڵگەنامەی ژمارە (٤٤)، لا: ٢٨-٢٩.

ناو خاكی ئێمە، وەختایەكیش داواكەیان ڕەت دەكرایەوە، بە دزی سنووریان دەبڕی))[٦٠].

تەنها لە مانگی نیسانی ساڵی ١٨٥٤، لە سەرجەمی ٢٠ ئاوایی، ٤٥٠ خێزانی كورد لە ئاراس پەڕیوونەتەوە[٦١].

لە ناوەڕاستی تەمموزی ١٨٥٤، فەیلەقێكی توركی لە بایەزید پەلاماری یەریڤانی دا. بۆ بەرپەچدانەوەی ئەم هێرشە، فیرقەی یەریڤان كە لە ٣٥٠٠ سەرباز پێكهاتبوو، بەسەركردایەتی ژێنێرال فرانگێل، ڕۆژی ١٧ی تەمموزی ١٨٥٤، لە بەرزاییەكانی چینگیلیسك توانی هێزەكانی دوژمن تێكبشكێنێ كە شەش جار لە هێزەكەی ئەوان زۆرتر بوون[٦٢]. ئەم سەركەوتنانە یارمەتی بەرزبوونەوەی لایەنگیریی ڕووسەكانیان دا لە ناو دانیشتوانە كوردەكان.

ساڵی ١٨٥٤، سەركردەی فەیلەقی ڕووسی، ژێنێراڵ بیبیتۆڤ فەرمانی دا كە گروپێكی سەربازی لە ١٠٠ سەرباز پێكبهێنن و پاشان لەناو فیرقەی یەریڤان، فەوجێكی كوردی لە ٥٠٠ سەرباز لەژێر سەركردایەتی جەعفەر ئاغا پێكهێنا. لە بەڵگەنامەیەكی زۆر كەم بەردەست كە ئێستە لە ئەرشیڤی ناوەندی مێژوویی دەوڵەت لە كۆماری جۆرجیای سۆسیالیستی سۆڤیەتی هەڵگیراوە هاتووە كە لە ماوەی ساڵی ١٨٥٤: *((ئەم فەوجە بە شێوەیەكی نایاب كاری كردووە، پێ بە پێ لەگەڵ قۆزاقەكان شەڕی توركەكانی كردووە و لە پاڵەوانە نەبەردەكانی ١٧ی تەمموز (١٨٥٤–نووسەر) لە بەرزاییەكانی چینگیلسك بەشداری كردووە*

www.zheen.org

[60] بڕوانە: *بەڵگەنامەكانی لێژنەی شوێنەوارناسیی قەفقاز*، بەرگی هەشتەم، لا: ٣٩١.
[61] بڕوانە: ئەڤریانۆڤ. پ.ی.، *هەمان سەرچاوە*، لا: ١٠٧.
[62] بڕوانە: بێستوژێڤ. ی. ڤ.، *جەنگی قرم ١٨٥٣–١٨٥٦*، مۆسكۆ ١٩٥٦، لا: ٧٤.

و لـه سـۆنگەی ڕۆلـی بەرچاویدا بـە باشـترین میلیشیا دانـراوە. وێـرای ئەمانـە لـە ماوەی هـەر ئـەم ساڵەدا، فـەوجی کـوردی، بـە هـەموو وردی و نیزامێکـەوە لـە ڕێگـەی کەسانی ڕاسپاردراو بـە خزمـەتی تایبـەتی، ئـەم فەوجە کوردییە ئەرکی تەتەری نامە و نووسراوەکانی فیرقەی یەریڤانی لـە ئەسـتۆ گرتـووە بـۆ فەیلـەق و بـە پێـچەوانەشەوە))[٦٣]. لەسـەر ڕاسپاردەی سەرکردەی فەیلەقەکان: ژێنێراڵ بیبیتۆڤ، موراڤیۆڤ، ژێنێراڵی مارشال باریاتینسك. سەرکردەی فەوجی کوردی، جەعفەر ئاغا کەوتە دانوستاندنی سەرکەوتوانە لەگەڵ باقی کوردەکانی دیکە بە ئامانجی ئەوەی ئۆپیراسیۆنی دوژمنکارانەیان دژ بە هێزەکانی ڕووسیا ڕابگرن[٦٤].

لـە سـۆنگەی ئـەو سـەرکەوتنەی کـە لـە ١٧ی تـەمموزی ١٨٥٤، لـە بەرزاییەکانی چینگیلسك، میلیشایەکان بەسەر تورکەکانیان دا هێنا،بە فـەرمانی سـەرکردەی فەیلـەقی یـەریڤان، لیـوا سیـسلۆڤ، ڕۆژی ١٨ی تـەمموزی ١٨٥٤، ٢٥ کـورد لـە پایـەی بـچووك بـە پاداشـتی مـاددی پاداشتکران[٦٥].

دوای جەنگی چینگیلسك، هێزەکانی ڕووسیا درێژەیان بە هێرشی خۆیـان دا و لـە ١٩ی تـەمموز دەستیانگرت بەسـەر بایەزیـد و هەرچـی پاشماوەی هێزەکانی دوژمن بوو کە دوو هـەزار سەرباز دەبوون هەڵاتنە وان.

بنکەی ژین
www.zheen.org

[63] *ئەرشیڤی ناوەندی دەوڵەتیی بۆ مێژوو لە کۆماری جۆرجیای سۆسیالیستی*، ف. ١٠٨٧، بەڵگەنامەی ژمارە (٣١٢)، ل ل ٤، بەرگی ٥.

[64] هەمان سەرچاوە، لا: ١٩٦.

[65] *ئەرشیڤی مێژوویی ناوەندی دەوڵەتی ئەرمێنیا*، ف (٩٤)، بەڵگەنامەی ١٤، لا: ١٧.

ژمارەی دانیشتوانی بایەزید کە لە لایەن ڕووسەکان دەستی بەسەردا گیرابوو بە ٥٠٠ خێزان مەزەندە دەکرا کە نیوەیان ئەرمەن و هەرچی نیوەکەی دیکە بوو زۆربەیان کورد بوون. لیخۆتین دەنووسیّ: ((بە ئامانجی بەڕێوەبردنی ئیدارەی بایەزید و ناوچەکانی سەر بە بایەزید ئەنجومەنێکمان لە چوار ئەندامی ڕێزلێگرتووی دانیشتوانی شار پێکهێنا. دووان لە موسلمانەکان و دووەکەی دیکەش لە ئەرمەنییەکان، بەسەرۆکایەتی ئەحمەد ئاغای کورد کە تەکلیفی لێکرابوو تا ئازووقە بۆ فەیلەقی بایەزید دابین بکات))[66].

لیخۆتین دواتر ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ساڵی ١٨٥٤، وەختایەك کوردەکانی بایەزید تێبینی ئەوەیان کرد کە ئێمە بە نەرمی مامەڵەیان لەگەڵ دا دەکەین و ڕێگەیان پێدەدەین کە بەروبوومەکانیان بە نرخێکی گران پێ بفرۆشن، جورئەتیان کرد هامشۆی ئۆردووەکانمان بکەن تا مەڕ ومالاتەکانیان کە لەو دیو ناوچەی ئالاداغەوە دەیاهێنا پێمان بفرۆشن. بەمشێوەیە دانیشتوانی ناوچەکە بەردەوام شتومەکەکانیان بۆمان دەهێنا بە شێوەیەك کە لە ماوەی مانەوەمان لە بایەزید پێویستمان بە هیچ ئازووقەیەك نەبوو[67].

جەنگی ٢٤ی تەمموزی ١٨٥٤ی نزیك ئاوایی کیوروك دارا (لە نیوە ڕێگەی نێوان ئەلیکساندرۆپۆل و قارس) ڕۆڵێکی گەورەی گێرا لە بەرەو پێشەوەچوونی ڕەوتی ئۆپێراسیۆنە سەربازییەکان لەو دیو قەفقاز. بە جۆرێك فەیلەقی ئەلیکساندرۆپۆل بەسەرکردایەتی ژێنێراڵ بیبیتۆڤ، کە

www.zheen.org

---

66 بڕوانە: لیخۆتین. م.، *هەمان سەرچاوە*، لا: ١٢٧.

67 *هەمان سەرچاوە*، لا: ١٩٦.

لە ٢٠ هەزار پێکهاتبوو، سوپای ئانادۆلی تورکی کە لە ٦٠ هەزار سەرباز پێکهاتبوو لەم جەنگەدا تارومارکرد.

پ. ی. ئەڤریانۆڤ وای دەبینێ کە لە جەنگی کیورک-دارا، تەنها ٥٠٠ سوارەی کورد بەتەك تورکەکان بوو، بەڵام دوای شکستی سوپا لە ئانادۆل دەستبەرداریان بوون[٦٨]. شایانی باسە کە سەرکردەی فەیلەقی پەیوەست لە شەڕگەی قەفقاز لەگەڵ تورکیا، لە ڕاپۆرتی ڕۆژی ١٣ی تشرینی دووەمی ١٨٥٤ ی خۆیدا باسی شوێنکاری پۆزەتیڤی جەنگی کیورک-دارا دەکات بۆ سەر پێوەندییەکانی ڕووس و کورد.

دوای ئەم جەنگە زۆر لە کوردەکانی قارس ئارەزووی ئەوەیان نیشاندا بچنە ناو خاکی ئەرمێنیای ڕۆژهەڵات کە ڕووسەکان ئازادیان کردبوو و بچنە ناو میلیشیا ڕووسییەکانەوە[٦٩].

لە ئەنجامی جەنگی کیوروک-دارا (٢٤ی تەمموزی ١٨٥٤) و شکستی فەیلەقی تورکی کە لە بیست هەزار سەرباز پێکهاتبوو لە بەرزاییەکانی چینگیلسك (١٧ی تەمووزی ١٨٥٤) سوپای ئانادۆل بەشێوەیکی زۆر توند کەمبۆوە: لە ١٢٠ هەزارەوە بۆ (٤٠ تا ٥٠) هەزار کەس[٧٠].

سەرکردایەتی سەربازیی تورکیا بۆ قەرەبۆکردنەوەی زیانە زۆر و زەوەندەکانی پەنای بردە بەر سەربازگیری هێزە غەیرە نیزامییەکان. تورکەکان لە دوای هەر تێکشکانێکی سەربازی بۆ هێنانە ڕیزی

بنکەی ژین
www.zheen.org

---

[68] بڕوانە: ئەڤریانۆڤ، پ.ی.، *هەمان سەرچاوە*، لا: ١٠٧.

[69] بڕوانە: *ئەرشیڤی ناوەندی سەربازیی-مێژوویی دەوڵەت لە کۆماری ڕووسیای سۆسیالیستی فیدراڵ*، ف ٣٨، بەڵگەنامەی ل٢٨٤، ل٢.

[70] بڕوانە: بێستیژیڤ ی. ڤ.، *هەمان سەرچاوە*، لا: ٧٧.

کەسانی نویٚ بۆ ناو سوپای نیزامی و بە تایبەتیش لە ناو کوردەکان لە ئاستەنگی دا دەکەوتن.

دەنگ و باسی تیٚکشکانی سوپای ئەنادۆل لە جەنگ لەگەلٚ ڕووسیا تەنانەت گەیشتبووە ناوچە کوردوەوارییە دوورەدەستەکانی تورکیاش. یەزدان شیٚر، یەکیٚك لە کەسایەتییەکانی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد دووری هیٚزەکانی تورکی بەهەل زانی و لە کانوونی یەکەمی ١٨٥٤ لە جەزیرە بە نیازی ئازادی کوردستان ڕاپەڕی. دوای ئەوەی کوردەکانی هەکاری، موتکی، و بۆتان پیٚوەندیان بە ڕاپەڕینەکە کرد، ڕووبەری ڕاپەڕینەکە بەرفراوان بوو و زۆر ناوچەی بەرفراوانی دیکەی گرتەوە.

لە کانوونی دووەمی ١٨٥٥، ڕاپەڕیوەکان دەستیان بەسەر تفلیس و موسل دا گرت و لەویٚشەوە کوردە ئیٚزیدییەکان پیٚوەندیان پیٚوەکردن و ژمارەی ڕاپەڕیوەکان گەیشتە ٢٠ کەس. دوای تیٚکشکانی فیرقەی بەغدا بە سەرۆکایەتی کەنگام پاشا، ڕاپەڕیوەکان دەستیان بەسەر ڕووبەریٚکی بەرفراوان دا گرت کە لە بەغدا تا وان دریٚژدەبۆوە و بەتەك دانیشتوانە ڕاپەڕیوە خۆجێیەکان، ئاشووری، یۆنانی و عەرەبەکانیش بەشداری ڕاپەڕینەکەیان کرد و بەمشیٚوەیە لە شوباتی سالٚی ١٨٥٥ سوپا ڕاپەڕیووەکەی یەزدان شیٚر گەیشتە ٦٠ هەزار کەس[٧١] و ڕاپەڕینەکە شیٚوازیٚکی جەماوەریانەی بەخۆیەوە گرت.

دوای ئەوەی یەزدان شیٚر بەوەی زانی کە هیٚزەکانی ڕووسیا لە بایەزیدن، پیٚنج جاران داوای لە سەرکردەی فیرقەی یەریڤان کرد کە یارمەتی بدا بەو مەبەستەی هیٚرشیٚکی دەستەوجیٚ بکاتە سەر وان یان

---

[71] *ئەرشیڤی ناوەندی دەولەتیی بۆ میٚژوو لە کۆماری جۆرجیای سۆسیالیستی*، ف. ١٠٨٧، بەلٚگەنامەی ژمارە (٤٤٣)، ل١٧.

بتليس و پێوەندی بە هێزەکەیەوە (واتە هێزی ڕووسی، وەرگێر) بکات و پاشان بەرەو ئەرزەرۆم بجولێ. بەڵام نامەکانی یەزدان شێر نەگەیشتنە شوێنی مەبەست، چونکو لەو دەمانە فیرقەی یەریڤان لە سەربازگەی زستانەی خۆی بوو لە نزیك یەریڤان*.

بەمشێوەیە سەرکردایەتی سەربازی هێزەکانی ڕووسی سوودی لە ڕاپەڕینەکەی کورد وەرنەگرت، بەڵام هەروەك ژێنێراڵ لیخۆتین ئیشارەی پێداوە ئەم ڕاپەڕینە تا ڕادەیەك یارمەتی سوپای ڕووسی داوە، چونکو بەشێکی سوپای تورکی لە شەڕگەکانی ئەرزەرۆم و بایەزید و لەوانەش شەڕگەی قارس –یشی سەر قاڵ کردبوو[٧٢].

دوای ئەوەی لە ئەنجامی دەستێوەردانی کونسلی بریتانی لە موسل بە غەدر، یەزدان شێر لە نیسانی ١٨٥٥ دەستگیر کرا و ڕەوانەی کۆنستانتینۆپل کرا. وێڕای ئەوەی کە ئەم ڕاپەڕنە دامرکێنرایەوە، بەڵام کارگەرییەکەی تا ماوەیەکی درێژ هەر مایەوە. لە سەرەتای ساڵی ١٨٥٥، سەرکردەی فیرقەی بایەزید، ژێنێراڵ سیسلۆڤ، فیرقەیەکی ١٠٠٠ جەنگاوەری بە سەرکردایەتی سەرۆکی سوارەی فیرقەی یەریڤان، کۆلۆنێل خریشاتیسك، ناردە لای کوردەکانی وان (سپیلکیەکان و حەیدەرانلووەکان و لە یەکێك لە بەڵگەنامەکانی ئەرشیڤی سەربازی مێژوویی ڕوسیای فیدرال دا هاتووە کە: ((... *جوولە و بزاوتەکانی ئەم*

---

* ئەمە بەڵگەهێنانەوەیەکی زۆر لاوازە و هیچ بنەمایەکی زانستیانەی نییە، ئەگەرنا تۆ بڵێ ی سوپایەکی ئاوا زل و زلامی وەك ڕووسیا کە هەزاران جاسووس و شۆفاری هەبووبێ، چۆن نەیتوانیووە نامەی نێوان سەربازگەی زستانە و هاوینەی خۆی دابین بکات، وەرگێڕ.

[72] بڕوانە: لیخۆتین. م.، *هەمان سەرچاوە*، لا: ٢٥٤.

فیرقەیە نیگەرانی و پشێوییەکی زۆری لە ئەرزەرۆم ناوەتەوە بەوەی دانیشتوانەکەی لەو باوەڕەدابوون کە ڕووسەکان ئەم فیرقەیان بەو مەبەستە ناردووە تا پێوەندی لەگەڵ براکەی یەزدان شێر، عومەر ئاغا، یەکێك لە سەرۆکهۆزە کوردەکان بگرێ کە ڕقی زۆری لە تورکەکان هەڵگرتووە و وەك دەڵێن توانیوویە چەند دە هەزار سوارێك ئامادە و چەکدار بکات. دەسەڵاتکارانی ئەرزەرۆم پێشبینی ڕوودانی ڕاپەرینی عومەر ئاغایان کردبوو کە بووە هۆی ڕاکردن و هەڵاتنی ۱۵۰۰ سەرباز لەناو سوپای تورکی کە زۆربەیان کورد بوون))[٧٣].

لەسۆنگەی ئەم گرینگیە گەورەیەی درابووە ئەم ڕاپەڕینە، حکومەتی تورکی ویسامی تایبەتی بە هەموو ئەوانە بەخشی کە لە داپلۆسینی ڕاپەڕینەکەی یەزدان شێر بەشداربوو بوون.

لە ساڵی ١٨٥٥ ئۆپیراسیۆنە عەسکەرییەکانی شەڕگەی قەفقاز و شەڕگەکانی دیکە لە هەلومەرجێکی ئاڵۆزدابوون.

لە زستانی ١٨٥٤-١٨٥٥ بە کۆمەکی بریتانیا سوپای ئەنادۆلی تورکی بەهێز کرا. هەرچی قەڵای قارس بوو کرا بە ئۆردوویەکی گەورەی مکوم کە لەلایەن ئەندازیارە بریتانییەکان بە پەیرەو کردنی ڕێسای هونەری جەنگی-ئەندازەیی ئەو سەردەمە بیناکرا. بەشێوەیەك کە ئەو قەڵایە پێویستی بە زێتر لە نیوەی سوپای ئەنادۆل بوو بۆ پاراستنی[٧٤].

لە هەمان کاتدا لای ڕووسەکان بە ئامانجی بەهێزکردنی فەیلەقی

بنکەی ژین
www.zheen.org

---

[73] بڕوانە *ئەرشیڤی ناوەندی سەربازیی-مێژوویی دەوڵەت لە کۆماری ڕووسیای سۆسیالیستی فیدراڵ*، ف ٤٨١، بەڵگەنامەی د ٥٨، ل٢٥.

[74] *ئەرشیڤی ناوەندی دەولەتیی بۆ مێژوو لە کۆماری جۆرجیای سۆسیالیستی*، ف. ١٠٨٧، بەڵگەنامەی ژمارە د ٤٤٣، ل ٧.

ڕووسی جێگیر لە قەوقاز ئامادەیی وەرگیرا و هاریکاری سوپای میللی نەتەوەکانی قەفقاز لەگەڵ سوپای ڕووس تۆکمەتر کرا و زیاتر لە ١٩ هەزار ئەرمەن، جۆرجی، ئازەربایجانی، کورد، داغستانی، ئۆستی، کاربادینی، چاچان و ئەنگوش دڵسۆزانە بەتەک سوپای ڕوسییەوە دەجەنگان[٧٥].

لەکاتی سەردانی سەرکردەی گشتی شەڕگەکانی قەفقاز، فەریق گ. ن. ن. موراڤیێف بۆ ناو سوپای جەنگاوەرەکان، لە ڕیزی ئەوانەی لە دەوروبەری ئەلیکساندەرپۆل پێشوازیان لێکرد، ٧٠ کەس لە سەرۆکە کوردە خاوەن وڵاتنامە (جنسیە) ڕووسییەکان لە پێشوازیاندا بوون.

لە کاتی ڕووداوە جەنگییەکانی ئایاری ١٨٥٥، هێزی سەرەکی کارای فەیلەقی سوپای ڕووسی لە ئەلیکساندەرپۆل جێگیر بووبوو لە کاتێکدا باڵی ڕاستی لە ئاخالتسیخ و ئاخالکالاك و باڵی چەپیشی لە هەرێمی یەریڤان لەسەر لێواری چیایەکانی ئارارات شوێنی خۆیان گرتبوو.

وێڕای تەشکیلاتە نەتەوەییەکانی پێشووتری کوردەکان کە خۆبەخشکارانە پێوەندیان بە خزمەتی سەربازی ڕووسی کردبوو، لە ئایاری ١٨٥٥ دوو فەوجی سوارەی دیکەشیان پێکهێنا کە بە تەك سوپای ڕووسییەوە دەجەنگان. فەوجی یەکەم لە خەڵکی نیشتەجێی هەرێمی یەریڤان، هەرچی فەوجی دووەم بوو لە هەلاتووەکانی تورکیا بوون و هەردوو فەوجەکەش سەر بە فیرقەی سەرەکی هێزە جێگیرەکانی ڕووسیا بوون لە ئەلیکساندەرپۆل[٧٦].

تیکەی ژین
www.zheen.org

[75] بڕوانە: ئیبراهیمبیللی خ.، *قەفقاز لە جەنگی قرمدا ١٨٥٣-١٨٥٦*، مۆسکۆ، ١٩٧١، لا: ٢٨٣.

[76] بڕوانە: بانۆڤیچ. ی.، بەرگی چوارەم، پەترۆگراد، ١٨٧٦، لا: ٢٣٨-٢٣٩.

لە ٣٠ ئایار (١١ ی حوزەیران) ی ١٨٥٥هێزەکانی ڕووسیا دەستیان بەسەر ئەرداغان دا گرت و لە ناوەڕاستی تەمووزی ١٨٥٥ یش بەرەو قارس پێشڕەویان کرد و لە پشت خۆیانەوە فەوجێك کە پێکهاتبوو لە ٢٠ هەزار سەرباز بۆ گەمارۆدانی قەڵاکە جێهێشت. هەرچی هێزی سەرەکی فەیلەقی قەوقاز بوو لە ناو قووڵایی خاکی دوژمندا چەندین گورزیان لێ وەشاندن و توانیان پاشماوەی فەیلەقی تورکی لە بایەزیدەوە بۆ ئەرزەرۆم ڕاو بنێن و یەدەگە ئازووقەکانیان تێك و پێك بدەن[77]. لە ٣٠ی حوزەیران (١٢ی تەممون)، فەیلەقی ڕووسی و فیرقەی غەیرە نیزامی نەتەوە قەفقازییە کان ڕووباری قارس چای یان بڕی و لە ئاوایی تیکم (لە ١٠ کیلۆمەتری قارس) جێگیر بوون[78] و بە ئامانجی گەمارۆدانی قەڵای قارس، فیرقەی جولە خێرا لە ژێر سەرکردایەتی کۆلۆنێل لۆریس-مێلیکۆڤ و ئا. م. دۆندیکۆڤ-کورساکۆڤ پێکهێنران و بەشی هەواڵگیری زۆر کوردی سەر بە هێزە میللیەکانی بەخۆوە گرتبوو.

لەسەر ڕاسپاردەی سەرکردەی گشتی ڕووس، لۆریس-مێلیکۆڤ لە ٩ی تەمموزی ١٨٥٥ لە ئۆردووی تیکمەوە دەرچوو بۆ ڕاگرتنی ئاسایش لەو ناوچانەی کە لە ڕێگەی ئەرزەرۆم تا سنووری هەرێمی یەریڤان درێژدەبوونەوە.

دوای دەست بەسەرداگرتنی شاری کاگیزمان، لۆریس-مێلیکۆڤ، بە فەرمانی سەرکردەی گشتی، ئەحمەد ئاغای کردە فەرماندەی فەوجی دووەمی کوردی، وەك فەرماندەی هەردوو قەزای کاگیزمان و

www.zheen.org

[77] بڕوانە: ئیبراهیمبیللی خ.، *هەمان سەرچاوە*، لا: ٢٨٣.

[78] *هەمان سەرچاوە*، لا: ٢٩٧.

گێچڤانسک[79]. ئەم قەزایانە لە کاتی هێرشەکاندا هەموویان لە لایەن سەرکردایەتی ڕووسییەوە بەڕێوە دەبران.

لە ١٢ی تەمموزی ١٨٥٥، فیرقەیەکی سوارە کە پێکهاتبوو لە ٥٠ قۆزاقی دۆن و ١٠٠ کورد، بە سەرۆکایەتی کۆلۆنێل دۆندرۆڤ کورساکۆڤ، لە کاگیزمانەوە بۆ ئۆردووی فیرقەی یەریڤان چوون کە دەکەوێتە ئاوایی مارینیکە (لە نێوان دیادین و تۆپراق قەلا) و ئەم فیرقەیە ڕۆژی ١٤ ی تەمووز گەیشتە ئاوایی ئەرمۆتل، دوای ئەوەی ڕێگەیەکی سەخت و ترسناکی بڕی. لە هەمان ڕۆژدا فیرقەیەکی کۆلۆنێل لۆریس میلۆکۆڤ بەگەڵیان کەوت. لە ١٥ی تەمموز ئەم هێزانە گەڕانەوە ئاوایی تیکمە لە ناو چیایەکانی چاخماخسک (ناوچەی قارس).

لە ماوەی ٢-٦ی ئابی ١٨٥٥، فیرقەی لوریس میلیکۆڤ کە لە ٥٠٠ سوارەی جوولە خێرا پێکهاتبوو، کوردە ئێزیدییەکانی بە مەبەستی سووسەپێکاری (استطلاع) لە بەشی باکوری-ڕۆژئاوای قەلای قارسدا سەربازگیرکردن[80]. ئەفسەرێکی سوپای ڕووسی نووسیوویە کە :

((لەکاتی گەمارۆی قارس، کوردەکانی ئەم شارە و دەوروبەری هەموویان بەتەك ئێمەوە (واتە لایەنی ڕووسی-نووسەر) بوون، پاشان ئەم ئەفسەرە ئەوە زێدە دەکات کە قاسم خان، سەرۆکی کوردەکانی قارس پێی وابووە کە دوای کۆتایی هاتنی جەنگ ڕووسەکان ناتوانن قارس بپارێن، بۆیە دڵسۆزی خۆی بۆ تورکەکان ڕاگەیاندووە و لە

بنکەی ژین
www.zheen.org

---

[79] **گەمارۆی قارس. چەند نامەیەکی شایەدحاڵەکان لەبارەی کاروانی ساڵی ١٨٥٥ بۆ تورکیای ئاسیایی، تفلیس، لا: ٤٢-٤٣.**

[80] **بڕوانە موراگیۆڤ. ن. ن.، بەرگی یەکەم، بەشی یەکەم و دووەم، پەترۆگراد، ١٨٧٧، لا: ٢١١**

ئاوایی مووش دا جێگیر بووە))، بەڵام کوردەکانی سەر بە (قاسم خان) ڕەتیانکردۆتەوە بچنە پاڵ تورکەکان و وایان پێ باشتر بووە لە ئاواییەکانی قارس دا بمێننەوە و هەموو پێوەندییەکیان لەگەڵ تورکەکان پچڕاندووە و بە ویستی خۆیان پێوەندیان بە میلیشیا کوردەکانی (سەر بە ڕووسەکان– نووسەر) کردووە و لە هەمان کاتیشدا یەك تاکە سواریشیان بە تورکەکان نەداوە"[٨١].

ساڵی ١٨٥٥، فیرقەی یەریڤان چەند چالاکیەکی سەربازی گورج و گۆلی دژ بە تورکەکان جێبەجێکرد و دوای ئەوەی لە ١ی تەمموزی ١٨٥٥، فەوجی یەکەمی سوارەی کوردی بەسەرۆکایەتی مێجەر جەعفەر ئاغا پێوەندی بەم فیرقەیەوە کرد، ئەم فیرقەیە توانی لە ڕۆژی ١٢ی حوزەیران هێرش بکاتە سەر فەوجی تورکی لە بایەزید. سەرچاوە ئەرشیڤییەکانی مێژوویی لە جۆرجیا دەڵێن کە "*فەوجی یەکەمی کوردی بە درێژایی ساڵ، بە کۆشش و چالاکی و پرەنسیپی عەسکەری ئاست بەرز خزمەتی کردووە، ئەوەش کە گەواهی ئەم چالاکیانەیان بدات ئەوەیە بۆ نموونە باسی بەرگرییان بکەین ڕۆژی ١٣ی تەموز (١٨٥٥–نووسەر) لە بەرانبەر سوارەی تورکی لەسەر فورات، نزیك لە دیر سورب ئۆغانس. هەر بە کۆمەکی فەوجی کوردیش بوو کە توانرا سوارەیەکی تورکی بەسەرکردایەتی بالوول پاشا (کە لە ڕەگەزدا کوردبوو) تێکبشکێنرێ*[٨٢] . ئەم سوارەی تورکەکان هەوڵی بەرگریکردن

بنکەی ژین
www.zheen.org

---

[81] *ئەرشیڤی ناوەندی دەوڵەتیی بۆ مێژوو لە کۆماری جۆرجیای سۆسیالیستی*، ف. ١٠٨٧، بەڵگەنامەی ژمارە د ٤٤٣، ل ٣٣.

[82] *ئەرشیڤی ناوەندی دەوڵەتیی بۆ مێژوو لە کۆماری جۆرجیای سۆسیالیستی*، ف. ١٠٨٧، بەڵگەنامەی ژمارە د ٣١٢، ل٥.

لـه کـشانەوەی والـی پاشـا دەدەن، ئـا لەوکاتـەدا قۆزاقێـك و کوردێـك دەتوانن بالول پاشا بەدیل بگرن[٨٣].

دوای دەستبەسـەرداگرتنی ئـۆردووی تـورکی لـە سـوروب ئۆگـانس لەلایـەن فیرقـەی یـەریڤان، لـە ١٣ی تـەمموزی ١٨٥٥، سـێ سوارچـاکی فەوجی کوردی، یەکەمیان مستۆ محۆ ئۆغلی، ئەحمۆ ڕەسووڵ ئۆغلی و ئۆسوب گالۆ ئۆغلی بە فەرمانی سەرکردەی گشتی لەبەرامبەر ئازایەتی بێوێنەییان ویسامی "نایاب" وەردەگرن[٨٤].

لـەبارەی ئـەو ئۆپێراسیۆنانەی کـە دواتـر لـە لایـەن فـەوجی یەکـەمی کوردییـەوە کـراون. دەڵـێن کـە " ئـەم فەوجـە بـە درێـژەی سـاڵی ١٨٥٥ بەشێوەیەکی نایاب و بە ڕاستگۆیانە کاری کردووە و بە شێوەیەکی ورد خزمەتێکی گەورەی لە بواری گواستنەوەی هەموو نامەکارییەکانی نێوان یـەریڤان و فیرقـە سـەرەکییەکان جێبـەجێ کـردووە". فـەوجی کـوردی دواتـر لـە چوارچـێوەی فیرقـەی سـوارەی ڕووسـی کـە بـۆ ئەنجامـدانی ئەرکێك لـە لایـەن سـەرکردەی گـشتی ڕاسـپێردرا بـوو تـا بـەرەو مووش، مەلازگـەرد و بـاتنۆس بجـولێ، بەشـداریکرد. دوای ئـەوەی فـەوجی یەکەمی کوردی لێهاتوویی خۆی سەلماند[٨٥]، سەرکردەی گشتی فەرمانی دا فـەوجێکی کـوردی دیکـە سـەر بـە فیرقـەی یـەریڤان پێکبهێنـرێ. سـەرکردایەتی ڕووس لـە ڕێگـەی جەعفـەر ئاغـا، پێوەندییـەکانی خـۆی

بنکەی ژین
www.zheen.org

---

83 لیخۆتین.م.، *هەمان سەرچاوە*، لا: ٢٨٨.

84 *ئەرشیڤی مێژوویی ناوەندی دەوڵەتی ئەرمێنیا*، ف (٩٤)، د ١٤، ل١٦٠.

85 *ئەرشیڤی ناوەندی دەوڵەتیی بۆ مێژوو لە کۆماری جۆرجیای سۆسیالیستی*، ف. ١٠٨٧، بەڵگەنامەی ژمارە د ٣١٢، ل ل٥، ٦.

لەگەڵ باقی کوردەکان پاراست بۆ ئەوەی دنەیان بدات بۆ ئەوەی بە تەک ڕووسیاوە بجەنگن.

پاریزەرانی قەڵای قارس هێندە خۆیان ڕانەگرت و ڕۆژی ١٦ی تشرینی دووەمی ١٨٥٥ خۆیان بەدەستەوەدا، لەگەڵ ئەوەشدا کە ١٢٠٠ سەربازی غەیرە نیزامی لەگەڵ پاریزەرانی قەڵاکە بوون، لە ناویاندا ژمارەیەکی زۆر کەمی کوردیش هەبوون[٨٦].

سەرکەوتنی هێزەکانی ڕووسیا لە شەڕگەی قەفقاز ڕۆلێکی گەورەی بینی لە مۆرکردنی ئاگربەسی ئاشتی پاریس لە ١٨(٣٠) ئاداری ١٨٥٦. ئەو دەرو ناوچانەی کە لەلایەن هێزەکانی قەفقاز لە بایەزید و قارس داگیرکرابوون لەگەڵ قەزایەکانی پۆسخۆڤسك کە ڕووبەرەکەی چەندین جار بەقەد ئەو ناوچانە بوو کە هاوپەیمانەکان لە دەورووبەری سیڤاستۆپۆل و کینبۆرن دەستیان بەسەرداگرتبوو و لەبەرانبەر سیڤاستۆپۆل و چەند شارێکی دیکە درانەوە تورکیا.

یەکێك لە ئەنجامە بنچینەییەکانی ئۆپیراسیۆنە جەنگییەکانی شەڕگەی قەفقاز لە کاتی جەنگی قرم، سەقامگیرکردنی پێوەندی سەربازی گەلانی قەفقاز بوو لەگەڵ ڕووس. ئەمە لەو نەبەردە دلێرانە و ئەو ویسامە جەنگیانە بەدیاردەکەوێ کە دەبەخشرانە پاڵەوانەکان و لەوانیشەوە ڕۆڵەکانی گەلی کورد.

لە ئەنجامی ئەو بەشدارییە کاریگەرەی کە سەرکردە سەربازییەکان لە هێرشی ١٨٥٥ نواندیان، سەرکردەی گشتی فەرمانی دەرکرد کە بەو بۆنەیەوە فەرماندەکانی گروپی سێیەم و پێنجەمی فەوجی سوارەی کوردی مێدالیای زێرینی " ئازایەتی" وەربگرن و دوان لە وەکیلەکانیش

---

[86] *هەمان سەرچاوە*، د ٤٤٣، ل٣٣.

ویسامی پلە چوار (تایبەت بە موسلمانەکان) و سێ جەنگاوەریش میدالیای زیوینی " ئازایەتی"[٨٧] یان وەرگرت، هەروەك هەر یەك لە ئەحمەد ڕەسووڵ ئۆغلی ویسامی جەنگ و ئۆسوب ئۆغلی مێدالیای زیوینی "ئازایەتی" و مستۆ محۆ ئۆغلی ویسامی جەنگیی یان وەرگرت[٨٨]. هەروەك چۆن فەرماندەی فەوجی یەکەمی کوردی، مێجەر جەعفەر ئاغا، بە فەرمانی سەرکردەی گشتی ویسامی " قەشە ئانا" ی پلە سێی وەرگرت بێجگە لە کۆمەڵێك شمشێر[٨٩]. ئەمەش لە سۆنگەی سەرکەوتنی لە ئۆپێراسۆنە جەنگیەکانی ساڵی ١٨٥٥ دا.

هەروەها زۆر لە جەنگاوەرەکانی فەوجی دووەمی سوارەی کوردی سەر بە فیرقەی بنەڕەتیی ئەلیکساندەرپۆل ویسامی جەنگیان وەرگرت. هەروەك بە فەرمانی سەرکردەی گشتی، فەوجی نیشتەجێ قەفقاز و پەسندکراوی ڕۆژی ١٦ ی کانوونی یەکەمی ١٨٥٥، ١٩٨ سەربازی میلیشیایەکانی فەوجی دووەمی کوردی کە ساڵی ١٨٥٥، لە ئابلۆقەدان و هێرش بۆ سەر قەڵای قارس بەشدار بووبوون، پاداشتی داراییان وەرگرت[٩٠].

ماوەی بیست ساڵی دوای جەنگی قرم وایکرد کە مەسەلەی ڕۆژهەلات* سەر لەنوێ گرژی تێبکەوێتەوە. لەم ساڵانەدا بازنەی

---

[87] *ئەرشیڤی مێژوویی ناوەندی دەوڵەتی ئەرمێنیا*، ف (٩٤)، د ١٤، ل١٣٦.

[88] *هەمان سەرچاوە*: ل٢٩.

[89] *هەمان سەرچاوە*: ل١٩٦.

[90] *ئەرشیڤی مێژوویی ناوەندی دەوڵەتی ئەرمێنیا*، ف (٩٤)، د ١٤، ل١٢٧.

* زاراوەی (پرسی ڕۆژهەلات) بۆ یەکەمجار لە کۆنگرەی ڤیرۆنا Verona ساڵی ١٨٢٢ وەدیارکەوت و مەبەستیش لەوە تاو توێ کردنی ئەو کێشە دەوڵەتیانە بوو کە لە ئەنجامی هەڵوەشاندنەوەی چاوەڕوانکراوی ئیمپراتۆریای عوسمانی خۆیان دەهێننە

بنکەی ژین
www.zheen.org

بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانیی گەلی ئەرمەن کە لەژێر دەسەڵاتی تورکیی دەیناڵاند، بەرفراوانتر بوو و هەروەك چۆن بازنەی بزووتنەوەکانی گەلانی ناو دەوڵەتانی نیمچە دوورگەی بالکان (بۆسنیا، مۆنیتێنیگرۆ و بولگارستان) بەرفراوانتر بوو. گەلانی ناو ئەم وڵاتانە لە خەباتی گەشەسەندووییان دژ بە ستەمکاری تورکیا لە پێناوی ئازادیدا هیوایەکی گەورەیان لەسەر کۆمەگی گەلی ڕووس هەڵچنیبوو. بۆیە خەباتی هاوبەشی ئەرمەن، کورد و ئاشووری دژ بە ستەمکارە تورکەکان بە پشتبەستن بوو بە ڕووسیا[٩١].

یەکێك لە ئەرکە سەرەکیەکانی سیاسەتی دەرەوەی حکومەتی ڕووسیا لەم ماوەیەدا لەوەدا گیری خواردبوو بریتیبوو لە لابردنی شوێنکاری مەرجە سەختەکانی ئاگر بەستی ئاشتی پاریس* ١٨٥٦ و گردکردنەوەی هێزی شەڕکار لە دەریای ڕەش.

پێشەوە. بەمپێیە سیاسەتی پرسی ڕۆژهەڵات بە واتەیەکی دیکە سیاسەتی ڕاگرتنی پارسەنگی بەرژەوەندییەکانی زلهێزەکان بوو لە ناوچەکە. دوای جەنگی قرم ئەورووپا گۆڕنکاری گەورەی بەخۆیەوە بینی و پارسەنگی هێز لە ئەنجامی وەدیارکەوتنی ئەلمانیای بسمارك تەواو لاسەنگ بوو. لەو لای دیکەشەوە هەستانەوەی نەتەوایەتی گەلانی نەتەوە نا موسلمانەکانی بالکان، شۆڕشی بۆسنیا، هەرسك و دواتر بولگارستان بزووتنەوەی شۆڕشگێڕانەی ئەرمەن و تۆی ناسیۆنالیزم لە ناوچەکە گوڕ وتینێکی تازەیان بە مەسەلەی ڕۆژهەڵات بەخشی و بۆ ڕۆژئاوا پرسی ڕۆژهەڵات لەگەڵ ئیمپراتۆریای عوسمانی وەك یاری "مشك و پشیلە" وابوو، وەرگێر.

[91] بە درێژی بڕوانە: نەرسیسیان. م. گ.، *خەباتی ڕزگاریخوازی گەلی ئەرمەن دژ بە ستەمکاری تورك لە ١٨٥٠ تا ١٨٧٠*، یەریڤان، ١٩٥٥ (بەزمانی ئەرمەنی).

* سوپای ئێران بە سەرکردایەتی حسام ئەلسەڵتەنە ساڵی ١٨٥٦ شاری هیراتی گەمارۆ دا و نۆڤەمبەری هەمان ساڵ ئێران هیراتی داگیر کرد. کاردانەوەی ئینگلیز خێرا و دەموودەست بوو و بە بیانووی شکاندنی پەیماننامەی ١٨٥٣ لە لایەن

www.zheen.org

لەم ساڵانەدا حکومەتی تورکی چەندین هەنگاوی بە نیازی کەرتکردن و لاوازکردنی بزووتنەوەی گەلانی خەباتکار گرتە بەر و ناوەندە دەسەڵاتکارەکانی تورکی هەوڵی ئەوەیان بوو برێك دەرەبەگی کورد بۆ لای خۆیان ڕابکێشن و ویژدانیان بکڕن و بیانکەن بە هاوپشت بۆ خۆیان لە ناو کوردەکاندا و لەمەدا ڕەچاوی تاقیکردنەوەی جەنگە کۆنەکان و گەشەی نفوزی جەماوەریی ڕووسیایان کردبوو لە ناو کوردەکاندا[٩٢]. تورکەکان لەم ناوەندانەدا لە هەوڵی ئەوەدابوون

ئێرانەوە، ئەنگلستان جاڕی جەنگی دا دژ بە ئێران و یەکتاو کەشتیگەلی ئینگلیز لە کەنداوی فارس پەلاماری ئێرانیان دا و دوورگەی خارك، بوشوهر و خوڕەمشەهریان داگیرکرد. لە ترسی داگیردنی تەواوی ئێران لە لایەن ئینگلیزەوە، ناسرەدین شا، فەرەخ خان کاشی نارده ئەوروپا بۆ مۆرکردنی پەیماننامەی ئاشتی. ئێران سەرەتا بە مەرجە قورسەکانی ئینگلیز ڕازی نەبوو و پەنای بردە بەر فرانسا بەڵکو نێوانگیری بۆ بکات. دواجار فەرەخ خان لە پاریس بە نێوانی ناپۆلیۆنی سێیەم (١٨٥٢–١٨٧٠) لەگەڵ لۆرد کاولی، بالوێزی ئینگلیز لە فرانسا لە ٣٠ی ئاداری ١٨٥٦، لە وەزارەتی دەرەوەی فرانسا لە پاریس پەیماننامەی ئاشتی پاریس مۆرکرا کە ئەنجامەکەی بۆ ئێران لە پەیماننامەی تورکمانچای کەمتر شوومتر نەبوو. ئەگەر ڕووسەکان قەفقازیان لە ئێران دابڕی ئەوا ئینگلیزەکان ئەفغانستانیان لە ئێران کردەوە. بڕوانە: *معاهدات و قراردادهای تاریخی در دوره قاجاریه*، بە کوشش غلامرضا طباطبائي، مجد، تهران، ١٣٧٣، ص: ٢٧٧–٢٧٩. بۆ دەقی تەواوی پەیماننامەکە بە ئینگلیزی بڕوانە: Hurewitz, *J, C, Diplomacy in The Near and Middle East, A Documentary record 1535-1956*, t, I, 1èr édition, New York 1956, pp. 153-156.

[92] لەم ساڵانەدا ئیسماعیل حەقی پاشا (کە کوردێکی دەوروبەری قارسە) یەکێك لە لایەنگیرە هەرە چاڵاکەکانی حکومەتی تورکیا بوو لە ناو کوردەکان، هەر بە کۆمەگی

دانیشتوانە کوردەکان بۆ مەرامی خۆیان بەکاربهێنن، بەڵام زۆربەی کوردەکان هێشتا ستەمی تورکەکانیان لە یادەوەری هەرمابوو و ئامادەبوون لە کاتی گونجاودا لە دژیان بوەستنەوە.

لە دەستپێکی جەنگەکانی ڕووسی-تورکی ١٨٧٧-١٨٧٨، کوردەکانی ناوچە چیاییەکانی دێرسیم ئالیکارییەکی کارای سوپای ڕووسیایان کرد بە جۆرێك دەستیان گرت بەسەر ئەو ڕێگەیەی کە بۆ قارس، توکات و سیواس و ئەرزەرۆم دەچوو، تا ڕێگە لە بەرەو پێشوەچوونی هێزەکانی (تورك وەرگێر) بگرن بۆ بەرەکانی جەنگ بۆ ماوەیەك و پاشان لە لایەن سەرکردایەتی ڕووسییەوە لە ڕێگەی ئەرمەنیەکی نیشتمانپەروەر حاجی چێرك ئۆغلی چەك و چۆڵیان پێگەیشت تا دژی تورکەکان بوەستنەوە[٩٣].

بە شوێن لێکهەڵوەشاندنەوەی سوپای تورکی، حکومەتی عوسمانی داوای لە کوردەکانی دێرسیم کرد کە بەر لە سوپای ڕووس بگرن، بەڵام وەك چۆن نووری دێرسیمی ئاماژەی پێداوە کوردەکان ڕەتیانکردەوە بەشداری لەو جەنگەدا بکەن دژی ڕووسیا[٩٤]. بێجگە لەوە لەجیاتی ئەوەی هاودەنگی لەگەڵ بانگەوازی تورك بنوێنن، خەڵکی دێرسیم

بنکەی ژین
www.zheen.org

ئەویش بوو کە کوردەکانی هەکاری لەکاتی داپلۆسینی ڕاپەڕینەکەی یەزدان شێر سەرکوتکران.

[93] *ئەرشیڤی سیاسەتی دەرەوەی ڕووسیا*، "باڵوێزخانەی ئەستەمبووڵ"، ١٨٨٣، ژمێراوی ٥١٧، د ٧٦٠٨، ل ل٨، ١١، ١٥.

[94] *کوردستان تاریخندە دیرسیم*، حەلەب، ١٩٥٢، لا: ٧٩ (بە تورکی).

بەمشێوەیە وەڵامی تورکەکانیان دایەوە: ((*ئێمە نە هیچ باجێك و نە هیچ هێـزێکیش دەدەیـن*)). خـەڵکی دێرسـم بـە ئازایـەتێکی بێوێنـە لەگـەڵ ئەرمەنــەکان دژ بــە هێــزە نیزامییــەکانی ســوپای چــوارەمی تــورکی جەنگان[95]. تورکەکان لە کاتی جەنگدا ناچار بوون ئۆردووەکانی خۆیان لـە خـوزات و میلیاسگێرت بکێشننەوە، دوای ئـەوەی ئاگر کامپـەکانی هەڵدەلووشین[96].

کوردەکـانی ژێـر دەسـەڵاتی ئیمپراتۆریـای ڕووسـیا بەشـدارییەکی کارایان هەبوو بە تەك هێزەکانی ڕووسیا لـە ئۆپێراسیۆنە جەنگییەکانی دژ بـە سـوپای تـورکی بەشـداربوون. لـە ناوچـەی یـەریڤان سـەرکەوتوانە چـەندین میلیـشیای کـوردی پێکــەوە نــران[97]، وەك ب. ی. ئــەڤریانۆڤ ئیشارەی پێدەدا کوردەکان لـە ماوەی جەنگدا بە خۆیان دەچوونە پاڵ میلیـشیا ڕووسـییەکان. هــەروەك چــۆن لــە کــوردە خۆبەخـشکارەکان فەوجێکی ئەلیکساندەرپۆل یان پێکهێنا کە لـە چوارسـەد جـەنگاوەر و فەوجێکی دیکەی سوارە لە قارس لە هەمان ژمارە پێکهات[98].

---

[95] بڕوانە پارسامیان ڤ، *مێژووی گەلی ئەرمەن*، یەریڤان، ١٩٧٢، ل: ٢٧٦.

[96] بڕوانە *بڵاوکراوەی ڕۆژنامەوانی ڕۆژهەڵاتی نزیك*، تاشقەند، ژمارە ١٣-١٤، ١٩٣٢، ل: ١٠٣.

www.zheen.org

[97] بڕوانـە کیشمیـشیف. س. ئـۆ.، *جـەنگ لـە ئەرمەنـستانی تـورکی ١٨٧٧-١٨٧٨*، پەترۆگراد، ١٨٨٤، ل: ٥.

[98] بڕوانە ئەڤریانۆڤ. پ. ی.، *هەمان سەرچاوە*، ل: ٢١٧، ٢١٨.

لەگەڵ دەستپێکی یەکەمین پێکدادانی دژ بە تورکەکان، جەنگاوەرانی زۆر لە گەلانی قەفقاز و کورد بە تەك هێزەکانی ڕووسیا وەستان و فەسیلەیەکی خۆبەخشکار توانی بە هاریکاری فیرقە ڕووسییەکان سەرکەوتوانە بەرپەچی هێرشەکانی تورك بۆ سەر بەرزاییەکانی چینگیلسك بداتەوە[99]. پەیامنێری ڕۆژنامەی (پەیقی جیهان) لە شەڕگەوە لەبارەی هاوسۆزی خەڵکی ئەرمەن و کوردی نووسیووە لەبەرامبەر ڕووس و ڕەتکردنەوەی میلیشیای سوارەی کوردی بۆ جەنگ کردن دژی ڕووس و داوایان کردووە پێوەندی بە سوپای ڕووسیەوە بکەن... نووسەری وتار بەمشێوەیە کۆتایی بە وتارەکەی دەهێنێ: بیرۆکەیەکی پرمانا هەیە، ڕووداوەکان ئەوە دووپات دەکەنەوە کە کورد بە سووك سەیری تورك دەکات و بە پێچەوانەشەوە ڕووسەکان لەوجێگەیە ئەرمەن و کوردەکانی لێن خۆشەویستن[100].

لەم جەنگەدا (جەنگی ساڵی ١٨٧٧-١٨٧٨ وەرگێڕ) کوردەکانی حەیدەرانلوی نیشتەجێ ی بەشی ڕۆژئاوای قەزای بایەزید هەموو جۆرە خزمەتگوزاریەکی شیاویان پێشکەش بە سوپای ڕووس کرد[101]. پێوەندی دۆستانەی کوردەکانی ئەمارەتی باکۆی هاوسێ ی بایەزید

بنکەی ژین
www.zheen.org

[99] *کەرەستە بۆ لێکۆڵینەوەی ڕۆژهەڵات*، پەترۆگراد، ١٩٠٩، لا: ٩٠.

[100] بڕوانە: ڕۆژنامەی *(پەیقی جیهان)*، پەترۆگراد، ٣٠ی ئابی ١٨٧٧.

[101] بڕوانە: *ئەرشیڤی ناوەندی سەربازیی-مێژوویی دەوڵەت لە کۆماری ڕووسیای سۆسیالیستی فیدراڵ*، ف ٤٥٠، بەڵگەنامەی د ١٢٧، ل٤٥.

(ئێران) لەگەڵ فیرقەی ڕووسی لە یەریڤان گرینگیەکی گەورەی هەبوو بە نیسبەت ڕووسەکانەوە[١٠٢].

شایانی باسکردنە کە لە مانگەکانی یەکەمی جەنگ، زۆر لەو کوردە جەنگاوەرانەی کە لەگەڵ تورکەکان بوون لە فەرمانی سەرکردەکانیان یاخی دەبوون و هەتا گوێیان بە سەرۆکەکانی خۆشیان نەدەدا. تورکەکان خۆیان ناچار بوون دان بەمەدا بنێن. لە ٨ ی حوزەیرانی ١٨٧٧، سەرکردەی فیرقەی وان، فایەق پاشا، بۆ سەرکردەی گشتی تورك، موختار پاشا، داخی دڵی خۆی هەڵدەڕێژێ و دەنووسێ : ((*ناکرێ هیچ سوودێك لە کوردەکان وەربگرین*))[١٠٣].

لە کاتی جەنگ لە پاشالیکی قارس دا نزیکەی هەموو کوردەکان پێشوازیان لە ڕووسەکان کرد. لە نیوەی دووەمی جەنگ بەشێکی گەورەی کوردەکان دژی تورك وەستان و لایەنگیری ڕووس بوون دژ بە تورکەکان[١٠٤].

سەرکردایەتی سەربازیی ڕووس هەوڵی ئەوەی بوو ژمارەیەکی هەرچی زۆرتری کوردەکان بەلای خۆیدا ڕابکێشێ، بە نموونە فەرماندەی

---

[102] بڕوانە: *ئەرشیڤی سیاسەتی دەرەوەی ڕووسیا، "خوانی فارسی"*، ١٩٠٩, د ٥٤٠، ل٢٨٥.

[103] بڕوانە: *بڵاوکراوەی ڕۆژنامەوانی ڕۆژهەڵاتی نزیك*، تاشقەند، ژمارە ١٣-١٤، ١٩٣٢، لا: ١٠٤.

[104] *هەمان سەرچاوە*.

www.zheen.org

فەوج لوریس میلیۆڤ لە ڕێنوێنییەکانی لە مێژووی ١٩ی کانوونی یەکەمی ١٨٧٧ بەمشێوەیە بۆ سەرۆکی هەرێمی ئەرزەرۆم، شلیکوفنسکۆڤ ی نوسیووە: " ئێستە دوای دەستبەسەرداگرتنمان بەسەر خنسیکال دەبێ پێوەندی لەگەڵ کوردەکانی تورکیا بگرین، چونکو ئەمە لە هەموو ڕوویێکەوە بایەخی زۆری هەیە"[١٠٥]. لە چوارچێوەی پێکەونانی گروپگەلی غەیرە نیزامی لە کوردەکان، سەرکردایەتی عەسکەری ڕووس، ١٣ گروپی سوارەی پێکەوەنا کە هەریەکەیان لە ١٠٠ جەنگاوەر پێکهاتبوون و لە ژێر لیوای ئیمپراتۆریای ڕووس دا بوون و لەوانە پێکهاتبوون کە لە تورکیاوە هاتبوون[١٠٦].

لەم جەنگەدا زۆر لە جەنگاوەرە کوردەکان لەبەرامبەر ئازایەتی نواندنیان لە جەنگەکانی دژ بە تورکەکان ویسامی –خاچی گیۆرگێڤسک– یان وەرگرتووە[١٠٧]. لەوانەی کە ئەم ویسامەیان وەرگرت، حامد بەگ شاماشادینۆڤ بوو لە ئاوایی ئۆرکۆڤ قەزای سورمالینسک[١٠٨].

لە ٤ی تشرینی یەکەمی ١٨٧٧، شەڕێکی گەورە لە بەرزاییەکانی ئالادژایسک نزیک بە قارس ڕویدا. لەم شەڕەدا زۆر لەو کوردانەی کە

بنکەی ژین
www.zheen.org

105 *هەمان سەرچاوە*.

106 *هەمان سەرچاوە*، لا: ١٠٥.

107 *کەرەستە بۆ لێکۆڵینەوەی ڕۆژهەڵات*، پەترۆگراد، ١٩٠٩، لا: ٩٠.

108 *ئەرشیڤی مێژوویی ناوەندی دەوڵەتی ئەرمێنیا*، ف (٩٤)، د ٣٧٨٤، ل٥.

ویسامی بەرزیان وەرگرتبوو لەناو شەڕەکەدا بوون. لە ناو سوارە کوردە غەیرە نیزامییەکان، قوتابی کۆلیژی سەربازی، تەمر ئاغا و ٨ سوارە ویسامی زیوینی "ئازایەتی"یان وەرگرت. پۆلیس ئیسماعیل ئاغا ئەیوب لە فیرقەی سوارە کوردی بۆ ڕێزگرتن لە لێهاتوویی لە جەنگەکەدا ویسامی پلە چواری وەرگرت. هەرچی قوتابی کۆلێژ، حامد بەگ عەبدی بوو، مێدالیای زیوینی "ئازایەتی"[١٠٩] پێبەخشرا. بۆ پێزانینی ئەو خزمەتە گەورە و نواندنی ئازایەتی لە جەنگی ڕووسی–تورکی ١٨٧٧–١٨٧٨، هەر یەکە لە سەرهەنگی دووم، حەسەن ئاغا و تەیمور ئاغا ئۆغلی ویسامی قەشە ستانیسلاڤ ی پلە سێ لەگەڵ شمشێر و ملوانکەی ویسامی قەشە ئانای پلە سێ لەگەڵ شمشێر و ملوانکە و هەروەها ویسامی یادەوەری جەنگی ١٨٧٧–١٨٧٨[١١٠].

لە ئەنجامی کۆتایی پێهێنانی جەنگی سەرکەوتووانە و مۆرکردنی پەیمان نامەی سان ستیڤانۆ* ی ئاشتی (٣ی ئاداری ١٨٧٨) گەلانی

[109] *ئەرشیڤی مێژوویی ناوەندی دەوڵەتی ئەرمێنیا*، ف (٩٤)، د ٤٣٢، ل٢.
[110] *ئەرشیڤی مێژوویی ناوەندی دەوڵەتی ئەرمێنیا*، ف (٩٤)، د ٣١٦٧، ل١٣.

* ڕێککەوتننامەی سان ستیڤانۆ San Stefano لە ٣ی ئاداری ١٨٧٨ دوای سەرکەوتنی گەورەی ڕووسیا بەسەر ئیمپراتۆریای عوسمانی لە دوای جەنگی ڕووسی–تورکی ١٨٧٧–١٨٧٨ مۆرکرا. بەگوێرەی ئەم پەیماننامەیە نەخشەی سیاسیی بالکان گۆڕانی زۆری بەسەرداهات: دان بەسەربەخۆیی بولگارستان، سێربیا، مینتینگرۆ و ڕۆمانیا نرا و سەرباری ئەوە ڕووسیا دەست بەسەر بەشێکی زۆری زەوی و زاری عوسمانی دا دەگرێ و سولتان گەرەنتی دەست و پێوەندە

بالکان ئیمکانیاتی حەقیقیان بۆ مەیسەر بوو بۆ ڕزگار بوون لەدەست دەسەڵاتی تورکی. هەروەك دووبارە سەر لە نوێ سنوورەکان لە ئاسیا بە قازانجی ڕووسیا کێشرانەوە بەڵام لە ئەنجامی فشاری بریتانیا و نەمسا-هەنگاریا و ئەڵمانیا و بە گوێرەی ڕێککەوتنامەی بەرلین** (تەمموزی ١٨٧٨) حکومەتی تسار ناچار بوو لەسەر ئەوە ڕازی بێت و چاو بە ڕێککەوتنامەی سان ستیفانۆدا بخشێنێتەوە و لەگەڵ ئەوەش کە کۆنگرەی بەرلین نەیتوانی چاولە سەرکەوتنی ڕووسیا بپۆشێ بەسەر تورکیا- چ لە بالکان و چ لە ئاسیای بچووك دا. "*پێکەوەنانی دەولەتە سلاڤییە سەربەخۆیەکان و لکانی هەرێمەکانی باتۆم و قارس بە ڕووسیا*

مەسیحییەکان دەدات. ئەنگلستان و ئۆتریش-هەنگاریا بە توندی دژی ئەم پەیماننامەیە وەستان و ڕووسیایان ناچارکرد چوار مانگ دواتر لە ١٣ ی تەمووزی ١٨٧٨ لە پەیماننامەی بەرلین ئەم ڕێککەوتننامەیە بەتەواوی دەستکاری بکەن، وەرگێر.

** کۆنگرەی بەرلین لە ١٣ی حوزەیرانی ١٨٧٨ دەستیپێکرد و لە ١٣ی تەمووزی هەمان ساڵ کۆتایی هات و بەمەبەستی پێداچوونەوە و ڕاستکردنەوەی پەیماننامەی سان ستیفانۆ بەسترا. لەم کۆنگرەیە وێرای ڕاستکردنەوە و چاککردنی پەیماننامەی سان ستیفانۆ، لە هەمووی گرینگتر بۆ ئیمپراتۆریای عوسمانی ئەوەبوو کە سەربەخۆیی ئیمپراتۆریای عوسمانی ناسێنرا. یەك لە ئەنجامەکانی کۆنگرەی بەرلین گۆڕینی جوگرافیای سیاسیی بالکان بوو یۆ دەوڵەتی بچووك بچووك کە هیچ کامێکیان نەدەبوو لە سنوورێکی بۆدانراو زیاتر بچنە دەرەوە و بە هەزاران داوی دیپلۆماتی بە زلهێزە ئەوروپیەکانەوە شەتەك درابوون، وەرگێڕ.

www.zheen.org

و وەبندەستخستن و قەرەبۆکردنەوەی زیانە جەنگییەکان بۆ ڕووسیا، هەموو ئەمانە ئەنجامی سەرکەوتنی ڕووسیا بوون لە جەنگدا"[111].

هەرێمی قارس کوردێکی زۆری لێنەشتەجێ بوو. لە کاتی جەنگ و دوای کۆتایی پێهێنانی جەنگ، زۆر خێزانی کورد لە هەرێمی قارسەوە بەرەو ناوچە سنوورییەکانی ڕووسیا کۆچیانکرد و بە پلەی یەکەمیش بۆ ئەرمەنستانی ڕۆژهەلات و لە کاتی جەنگ ٤٤٦ خێزانی ئەرمەن و کورد –ئێزیدییەکان لە تورکیاوە بۆ یەریڤان کۆچیان کرد – و لەگەڵ یەکی کانوونی دووەمی ١٨٨١، دەوڵەت لە بۆدجەی باجی حکومەت پاداشتی پێدان و بۆ ماوەی سێ ساڵ لە باجی ئەنجومەنی ناوەخۆیی ڕووسی پاداشتی پێدان و بێجگە لە مانەش هەر خێزانێك کۆمەگیەکی داراییان پێدەدەرا کە دەگەیشتە ٨٥ ڕۆبل بۆ نیشتەجێ بوون و کڕینی کەل و پەلی ناومالٚ و تۆ و دانەوێلە و ئامرازی کشتوکاڵی و مەر ومالاٚت[112].

٢٢ خێزانی کوردی–ئێزیدی لەگەڵ فیرقەی لیۆتینان–ژێنێرال تێر–گوکاسۆڤ هاتنە ڕووسیا و لەناو زەوییەکانی حکومی نیشتەجێ کران "زەوییەکانی ئاباران" لە قەزای ئەلیکساندەرپۆل–هەرێمی یەریڤان[113].

بنکەی ژین
www.zheen.org

---

111 میزریلدزی. ش. ڤ.، *ئەودیو قەفقاز لە جەنگی ڕووسی*–تورکی ١٨٧٧–١٨٧٨، تفلیس، ١٩٧٢، لا: ٢٤٢.

112 *ئەرشیڤی مێژوویی ناوەندی دەوڵەتی ئەرمێنیا*، ف (١٢)، د ٨١٣، ل٤.

113 *ئەرشیڤی مێژوویی ناوەندی دەوڵەتی ئەرمێنیا*، ف (١٢)، د ٨١٣، ل٢.

له ماوەی جەنگدا ٢١ خێزانی کوردی ئێزیدی لە تورکیاوە کۆچیان کرد و لە ئاوایی کروان سارای قەزای ئەلیکساندەر پۆل نیشتەجێبوون[١١٤].

بەمشێوەیە هەروەك لەو ڕاستیانە دەردەکەوێ کە ئیشارەمان پێکرد، دەبینین کە نوێنەرانی گەلی کورد شانبەشانی گەلانی دیکەی قەفقاز بەشێوەیەکی کارا بەتەك ڕووسەکان لە ئۆپیراسیۆنە جەنگیەکانی شەڕگەی قەفقاز بەشدابوون، چ لە کاتی جەنگی قرم ١٨٥٣-١٨٥٦ یا لە جەنگی ڕووسی-تورکی ١٨٧٧-١٨٧٨. ئەمە سەرەتای گەشەی جەماوەری ڕووس بوو لەناو کوردەکان و ئەمە لە بەشداری بەردەوامی کوردەکان بەتەك ڕوس لە جەنگەکانی دژ بە تورکیا و هەروەها لە دروستکردنی پێوەندی بازرگانی و کولتووری لەگەڵیاندا بە دیاردەکەوت. ڕووسیا لە ڕووی ئابووری و کولتوورییەوە لە تورکیا و ئێران پێشکەوتووتر بوو کە ئەمە کاریگەریەکی پۆزەتیڤی هەبوو لەسەر دواڕۆژی گەلی کورد کە لەژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریای ڕووسیدا بوون.

ڕەوشی نالەباری کوردەکان و بێبەشبوونیان لە ماڤ نەتەوایەتیان لە ژێر هەردوو دەسەڵاتی تورکی و ئێرانی، پاڵی پێوەنان لە گەلی ڕووس نزیکببنەوە. ئەمە وێرای سیاسەتی کۆلۆنیالی تسار، کەچی ڕووسیا ڕۆلێکی پۆزەتیڤی بینی لەبەرامبەر گەلانی ئەودیو قەفقاز، لەناو ئەوانیش گەلی کورد.

www.zheen.org

---

114 *هەمان سەرچاوە*، ل١.

گواستنەوەی بەشێکی گەلی کورد بۆ ناو ڕووسیا و نیشتەجێبوونیان لەودیو قەفقاز وای لێکردن زیاتر لە گەلی ڕووس نزیکبکەونەوە. دواتر لە دایکبوونی بزووتنەوەی شۆڕشگێری لە ڕووسیا توانی هێزە چاکەکانی هەموو نەتەوە و گەلان لە باوەش بگرێ. نوێنەرانی پێشەنگی زەحمەتکێشانی کورد دایانە پاڵ ڕەوتی گشتی خەباتی شۆڕشگێرانە، ئەوانەی کە چارەنووسی گەلەکەیان بە چارەنووسی گەلی ڕووسەوە بەستەوە.

پەرەئەستاندنی پێوەندییە ڕووسییە-کوردییەکان شوێنکارێکی پۆزەتیڤی هەبوو لەسەر هەستانەوەی نەتەوەیی کورد لە وڵاتانی هەردوو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و نزیک دا.

بنکەی ژین
www.zheen.org

بنکەی ژین
www.zheen.org

بیبلیۆگرافیا

ПРИМЕЧАНИЯ

1. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч., 2-е изд., т. 27, с. 241.
2. *Гордлевский В. А.* Избранные сочинения, т. III, ИВЛ, 1962, с. 115.
3. *Аверьянов П. И.* Этнографический и военно-политический обзор азиатских владений Оттоманской империи. СПб., 1912, с. 15.
4. *Аверьянов П. И.* Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия. Тифлис, 1900.
5. *Бензенгр.* Записка о Курдистане. «Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии». СПб., 1911, вып. XXXIV.
6. *Карцев В. А.* Заметки о курдах, Тифлис, 1896.
7. *Колюбакин А. М.* Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, т. I, ч. I, Тифлис, 1888; *Колюбакин Б.* Введение к очерку вооруженных сил Персии в 1883 г. и населения, как источника комплектования Персидской армии. (Составлено по русским и иностранным источникам).—СМА, 1883, вып. IV, с. 35—49.
8. *Лихутин М.* Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 гг. Из записок о военных действиях Эриванского отряда, СПб, 1863.
9. *Муравьев Н. Н.* Война за Кавказом в 1855 г., т. I, чч. I, II, СПб., 1877.
10. *Лерх П. И.* Исследования об иранских курдах и их предках северных халдеях. Кн. 1—3. СПб., 1856—1858.
11. *Минорский В. Ф.* Курды. Заметки и впечатления, Пг., 1915, с. 116.
12. *Никитин В.* Курды. М., 1964 (русск. пер.).
13. *Гордлевский В. А.* Избранные сочинения, т. III, М., 1962.
14. *Эзов Г.* Сношения Петра Великого с армянским народом. СПб., 1899, с. 159.
15. См. Архив внешней политики России (далее—АВПР), ф. Сношения России с Персией, д. 110/1, № 1, ч. II, л. 560.

بنکەی ژین
www.zheen.org

16. См. АВПР), ф. Сношение России с Арменией, 1727—1728, д. 100, № 3, л. 3—6.
17. См. История армянского народа, Ереван, 1951, с. 261.
18. См. *Мартиросян В. М.* Освободительные стремления закавказских народов в годы русско-турецкой войны 1768—1774 гг., (Вестник общественных наук», № 5(365), Ереван, 1973, с. 42).
19. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. (Далее—АКАК). т. I, с. 115.
20. См. АКАК, т. 1, с. 683.
21. Рапорт генерал-майора Несветаева князю Цицианову из Караклиса от 30 ноября 1805 г. См. АКАК, т. II, с. 631.
22. Рапорт подполковника Котляревского графу Гудовичу из Шуши от 28 ноября 1807 г. См. АКАК, т. III, с. 443.
23. См. *Аверьянов П. И.* Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия, Тифлис, 1900, с. 10—11.
24. *Аверьянов П. И.*, указ. соч., с. 14.
25. АКАК, т. V, с. 682, 684—685, 690.
26. См. АКАК, т. VI, ч. II, с. 191, 207.
27. Предписание ген. Ермолова полковнику Ладинскому от 15 ноября 1816 г См. АКАК, т. VI, с. 834.
28. См. *Грибоедов А. С.* Полн. собр. соч., т. I, СПб., 1889, с. 120.
29. См. *Аверьянов П И.* Указ. соч., с. 28.
30. См. *Грибоедов А. С.* Полн. собр. соч., т. I, СПб., 1889, с. 118. 120—121. 123, 125—126.
31. *Папазян А. Д.* Новый источник по истории курдского народа. См. «Вестник Матенадарана», Ереван, 1967, № 8, с. 246.
32. См. АКАК, т. VII, с. 629.
33. См. *Никитин В.* Курды (перев. с франц.), М., 1964, с. 285.
34. *Вильчевский О. Л.* Экономика курдской кочевой сельскохозяйственной общины Закавказья и прилегающих районов во второй половине XIX в. Журн. «Советская этнография», 1936, № 4—5, с. 158.
35. *Абовян X.* Полн. собр. соч., т. VIII, Ереван, 1957, с. 260.
36. См. *Аверьянов П. И.* Указ. соч., с. 45.
37. Генерал-майор *Ушаков.* История военных действий в Азиатской Турции в 1828—1829 гг., ч. I, 2-е изд., Варшава, 1843, с. 359; АКАК, т. VII, с. 775.
38. Там же.
39. См. Генерал-майор *Ушаков.* Указ. соч., с. 359, 361.
40. *Аверьянов П. И.* Указ. соч., с. 53.
41. См. Бюллетень прессы Среднего Востока, Ташкент, № 13—14, 1932, с. 97.
42. См. *Аверьянов П. И.* Указ. соч., с. 62.
43. См. АКАК, с. 770. Всеподданнейший рапорт графа Паскевича от 21 ноября 1828 г.
44. См. Бюллетень прессы Среднего Востока, Ташкент, № 13—14, 1932, с. 96.
45. См. Центральный государственный исторический архив ГССР (Далее—ЦГИА ГССР), ф. II, д. 66, л. 1, 3, 4.

www.zheen.org

46. Там же. ф. 1438, оп. 1, д. 386, л. 34.
47. АКАК, т. VII, с. 786. Отношение графа Паскевича к графу Нессельрода от 3 июня 1829 г.
48. *Абовян Х.* Полн. собр. соч., т. VIII, Ереван, 1958, с. 372.
49. См. *Минорский В. Ф.* Курды. Заметки и впечатления, Пг., 1915, с. 20.
50. См. *Лерх П.* Исследования об иранских курдах и их предках северных халдеях. Кн. I, СПб., 1856, с. V.
51. См. *Минорский В. Ф.* Указ. соч., с. 20.
52. См. *Пушкин А. С.* Полн. собр. соч., т. 4, М., 1954, с. 375, 388—393, 419.
53. *Диттель В.* Очерк путешествия по Востоку с 1842 по 1845 гг. См. Журн Библиотека для чтения, т. 95, ч. I, май 1849, СПб., с. 192.
54. *Диттель В.* Обзор трехгодичного путешествия по Востоку. Журн. Народное просвещение, № 10, 1847, СПб., ч. VI, отд. IV, с. 9.
55. Статья «Иезиды» впервые была напечатана в № 8, 9 в газ. «Кавказ» от 21 и 28 февраля 1848 г., а ст. «Курды» в № 46—47, 49—51 той же газ. от 13, 20 ноября и 4, 11, 18 декабря 1848 г., спустя полгода после трагического исчезновения Х. Абовяна. См. *Абовян Х.* Полн. собр. соч., т. VIII, Ереван, 1958, с. 450, 451; *Парсамян В. А.* История армянского народа, Ереван, 1972, с. 166.
56. *Абовян Х.* Полн. собр. соч., т. VIII, Ереван, 1958, с. 360—361.
57. *Аверьянов П. И.* Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия. Исторический очерк. Тифлис, 1900, с. 32.
58. *Лихутин М.* Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 гг. Из записок о военных действиях Эриванского отряда. СПб., 1863, с. 144.
59. ЦГИА ГССР, ф. 1087, оп. 1, д. 441, л. 28—29.
60. См. АКАК, т. VIII, с. 391.
61. См. *Аверьянов П. И.* Указ соч., с. 107.
62. См. *Бестужев И. В.* Крымская война 1853—1856 гг., М., 1956, с. 74.
63. ЦГИА ГССР, ф. 1087, оп. 1, д. 312, лл. 4 об., 5.
64. Там же. л. 5.
65. ЦГИА АрмССР, ф. 94, оп. 7, д. 14, л. 17.
66. См. *Лихутин М.* Указ. соч., с. 127.
67. Там же. с. 196.
68. См. *Аверьянов П. И.* Указ. соч., с. 107.
69. См. Центральный государственный военно-исторический архив СССР (Далее—ЦГВИА СССР), ф. 38, оп. 76, д. 284, л. 2.
70. См. *Бестужев И. В.* Указ. соч., с. 77.
71. ЦГИА ГССР, ф. 1087, оп. 1, д. 443, л. 5.
72. См. *Лихутин М.* Указ. соч., с. 254.
73. ЦГВИА СССР, ф. 481, д. 58, л. 25.
74. ЦГИА ГССР, ф. 1087, оп. 1, д. 443, л. 7.
75. См. *Ибрагимбейли Х. М.* Кавказ в Крымской войне 1853—1856 гг., М., 1971, с. 283.
76. См. *Богданович М. И.*, т. IV, СПб., 1876, гл. XXXIX, с. 238—239.
77. См. *Ибрагимбейли Х. М.* Указ. соч., с. 283.

بنکەی ژین
www.zheen.org

78. Там же, с. 297.
79. См. Блокада Карса, письма очевидцев о походе 1855 года в Азиатскую Турцию, Тифлис, 1856, с. 42—43.
80. См. *Муравьев Н. Н.*, т. I, ч. I, II, СПб., 1877, с. 211.
81. ЦГИА ГССР, ф. 1087, оп. 1, д. 443, л. 33.
82. См. ЦГИА ГССР, ф. 1087, оп. 1, д. 312, л. 5.
83. *Лихутин М.* Указ. соч., с. 288.
84. ЦГИА АрмССР, ф. 94, оп. 7, д. 14, л. 160.
85. См. ЦГИА ГССР, ф. 1087, оп. 1, д. 312, лл. 5, 6.
86. Там же, оп. 1, д. 443, л. 33.
87. ЦГИА АрмССР, ф. 94, оп. 7, д. 14, л. 136.
88. Там же, л. 29.
89. Там же, л. 196.
90. ЦГИА АрмССР, ф. 94, оп. 7, д. 14, л. 127.
91. Подробно см. труд Нерсисяна М. Г. Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма в 1850—1870 гг. Ереван, 1955 (на арм. яз.).
92. Одним из активных проводников влияния турецкого правительства среди курдов в те годы был Измаил Хакки-паша (курд родом из Карсского пашалыка). С его помощью была учинена расправа над хакярийскими курдами при подавлении восстания Езданшира.
93. АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1883, оп. 517, д. 7608, лл. 8, 11, 15.
94. *Nuri Dersimi.* Kürdistan tarihinde Dersim. Halep, 1952, s. 79.
95. См. *Парсамян В. А.* История армянского народа, Ереван, 1972, с. 276.
96. Бюллетень прессы Среднего Востока, № 13—14, Ташкент, 1932, с. 103.
97. См. *Кишмишев С. О.* Война в Турецкой Армении, 1877—1878 гг., СПб., 1884, с. 5.
98. См. *Аверьянов П. И.* Указ. соч., с. 217, 218.
99. См. Материалы по изучению Востока, вып. I, СПб., 1909, с. 90.
100. См. газ. «Мирское слово», СПб., 30 апреля 1877 г.
101. См. ЦГВИА СССР, ф. 450, д. 127, л. 45.
102. См. АВПР, ф. «Персидский стол», 1909, д. 540, л. 285.
103. См. Бюллетень прессы Среднего Востока, № 13—14, Ташкент, 1932, с. 104
104. Там же.
105. Там же.
106. Там же, с. 105.
107. Материалы по изучению Востока, вып. I, СПб., 1909, с. 90.
108. ЦГИА АрмССР, ф. 94, оп. 1, д. 3784, л. 5.
109. ЦГИА АрмССР, ф. 94, оп. 1, д. 432, л. 2.
110. ЦГИА АрмССР, ф. 94, оп. 1, д. 3167, л. 13.
111. *Мегрелидзе Ш. В.* Закавказье в русско-турецкой войне 1877—1878 гг. Тбилиси, 1972, с. 242.
112. ЦГИА ГССР, ф. 12, оп. 7, д. 813, л. 4.
113. ЦГИА ГССР, ф. 12, оп. 7, д. 813, л. 2.
114. Там же, л. 1.

www.zheen.org

دووەم بەش

بەڵگەنامە

مێژووییەکان

بنکەی ژین
www.zheen.org

بنکەی ژین
www.zheen.org

بەڵگەنامەی ژمارە [*]١ :

وەزارەتی کاروباری هەندەران
٢٩ی شوباتی ١٩١٦
کۆپی لەبەرگیراوە
١٠٣٢

شیفرە خوێندنەوە

تێلێگرام

لە ٢٩ی شوباتی ١٩١٦ گەیشتۆتە کابینە- کاتژمێر ١٧
ژمارە: ١١

تاران، ٢٨ی شوباتی ١٩١٦ لە کاتژمێر ٨ و ٣٠ دەقیقە
لە ٢٩ی مانگ، کاتژمێر ١٣ و ٣٠ دەقیقە گەیشتووە

ئۆپێراسیۆنەکانی ڕووس سەرکەوتووبوون. کرماشان-یان داگیرکردووە و ئەمرۆ وان لە کرند. ئەم هێزانەی سوپای ڕووسیا کە لە خەلەین ەوە گەیشتوون سابلاغ دەپارێزن، ئەوەی کە لە دوولاوە هەڕەشە لە دوژمن دەکەن.
وەزیری فرانسەوی
لە بریتی ئەفسەری خزمەت

بنکەی ژین
www.zheen.org

[*] هەموو ئەم ژمارانەی ئێرە کە دەکەونە سەرووی بەڵگەنامەکانەوە لە دانانی ئێمەن و هیچ پێوەندییەکیان بە بەڵگەنامە ئۆریژینالەکانەوە نییە، وەرگێر.

بەڵگەنامەی ژمارە: ٢
بیرۆی سەرکردایەتی گشتی سوپا
بەشی ئینگلیزی

لەندەن، ١٨ی ئاداری ١٩١٦	**باڵوێزخانەی فرانسا**
(کۆپی)	**لە بریتانیا**
	ژمارە: ٢٠١٧

لە کۆلۆنێك دو لە پانووز، ئەتاشەی سەربازی باڵوێزخانەی کۆماری فرانسا لە بریتانیا بۆ وەزیری جەنگ
سەرکردەی گشتی سوپا، بیرۆی دووەم.

بابەت: هێزەکانی ڕووسیا لە ئێران

دەستەیەکی سوپای ڕووسی کە ژمارەیان ٣٠٠ سەرباز بووە بەرەو ڕێگەی کرماشان بۆ قەسری شیرین چوونەتە پێش.
دەڵێن ئەم نوختە خاڵەی دوایی لەژێر دەستی چوار فەوجی سوپای تورکە.
ئەو دەستەیەی هێزی ڕووس کە لە خوراسان (بەشی باکوور-ڕۆژهەڵاتی ئێران) خەریکی ئۆپێراسیۆنە لەژێر سەرکردایەتی گوشینە* و ئەم بەشانە دەگرێتەوە:
سێ فەوجی قۆزاق بە ٤ سریە (یەکەم و دووەم فەوجی سیمیرێفشێسك و فەوجی شەشەمی ئۆرەمبورگ).
واتە بەسەر یەکەوە ١٨٠٠ سەرباز

---

* Gushin

جگە لەوە ئەوانەش دەگرێتەوە خۆی:

١ سریەیەکی تۆپهاوێژی سووکی ٤ تۆپی

٢ بەتالیۆنی میلیشیا

کە بەسەر یەکەوە نزیکەی ٢٠٠٠ چەك دەبن.

دو لە پانووز

بنکەی ژین
www.zheen.org

بەڵگەنامەی ژمارە: ٣

٢٨٣٧

<u>**کۆپی**</u>

نهێنی

تێلێگرامی شیفرەیی

لەندەن، ١١ی حوزەیرانی ١٩١٦، کاتژمێر ١٨ و ٢٥ دەقیقە

لە ئەتاشەی سەربازییەوە بۆ وەزیری جەنگ و ژێنێرالی سەرکردایەتی گشتی

ژمارە ٣٤٢

ڕەتلی ڕووسی لە قەسری شیرین بە هێواشی بەرەو کرند خۆیان دەکێشنەوە کە ژێنێرال باراتۆف هێزەکانی خۆی لێ کۆکردوونەتەوە.

بنکەی ژین
www.zheen.org

بەڵگەنامەی ژمارە:٤

لەندەن، ٣ی تەمموزی ١٩١٦ | باڵویزخانەی فرانسا
(کۆپی) | لە بریتانیا
ژمارە: ٢٣٠١

لە کۆڵۆنێل دو لە پانووز، ئەتاشەی سەربازی باڵوێزخانەی کۆماری فرانسا لە بریتانیا بۆ وەزیری جەنگ (سەرکردەی گشتی سوپا).

پاریس.

بابەت: ئۆپیراسیۆنەکان لە ئێران

ئۆفیسی جەنگیی* بریتانی هەر ئێستە ئەوەی دووپاتە کردەوە کە هەردوو تیپی دووەم و شەشەمی تورك لەگەڵ لیوایەکی سوارە ئێستە لەسەر ڕێگەی قەسری شیرین– کرند– کرماشان دژی هێزەکانی ژێنێرال بارتۆف دەجەنگن، ئەمیشیان بە هێواشی بەرەو کرماشان دەکشێتەوە و وا دیارە لە ڕۆژئاوای ئەم نوختەیەدا لە حاڵەتێکی بەرگریکردن دایە.

تیپی دووەمی تورك بە هیچ شێوەیەك لە جوانڕۆدا نین وەك ئەوەی لەوەو پێش ئاماژەی بۆ کرابوو.

ئیمزا:
دو لە پانووز

بنكەی ژین
www.zheen.org

---

* War Office

بەڵگەنامەی ژمارە: ٥

٣٠٦٩

<u>کۆپی</u>

نهێنی

تێلێگرامی شیفرەیی

باڵوێزخانەی لەندەن

٨ی تەممووزی ١٩١٦، کاتژمێر ١٩

ژمارە: ٣٨٥

تێلێگرامێکی ماژۆر ماراش* ئەوە ڕادەگەیەنێ کە ڕەتلی ژێنێرال باراتۆف لە کاتی خۆ کێشانەوەی لە کرماشان بەرەو هەمەدان لەگەڵ هێزەکانی پشتەوە و تیپێکی سوارەی قۆزاق لە ٣٠ ی حوزەیران سەرە پردێکی بێستوون-یان داگیرکردووە. بەشی زۆری ڕەتلەکە لە کەنگاوەر جێگیر بووە.

بنکەی ژین
www.zheen.org

---

* Major Marash

بەڵگەنامەی ژمارە: ٦

٣١١٧

<u>کۆپی</u>

نهێنی

<u>تێلێگرامی شیفرەیی</u>

لەندەن، ٨ی تەمموزی ١٩١٦، کاتژمێر ١٨ و٣٠ دەقیقە

لە ئەتاشەی سەربازییەوە بۆ وەزیری جەنگ
و ژێنێرالی سەرکردایەتی گشتی

-ژمارە ٣٩٥-

ئەو ڕەتلە ڕووسییەی کە بەرەو هەمەدان کشاوەتەوە لە بەرەی بێستوون لە ٣٥ کیلۆمەتری کرماشان وەستا. ئەوانەی (وشەیەکی نەناسراوە) کە بە شوێنایەوە بوون پەلاماریان نەداون و لە بەرامبەر سەنگەرەکانی ڕووسەکان خۆیان قایم کردووە.

بنکەی ژین
www.zheen.org

بەڵگەنامەی ژمارە: ٧

٣٣٢٠

<u>کۆپی</u>

نهێنی

تێلێگرامی شیفرەیی

لە ٢٨ی تەمموزی ١٩١٦- کاتژمێر ١٩ و٣٠ گەیشتۆتە کابینەی وەزیر لەندەن، ٢٧ی تەمموزی ١٩١٦، کاتژمێر ٩ و٣٠ دەقیقە

لە ئەتاشەی سەربازییەوە بۆ وەزیری جەنگ
و ژێنرالی سەرکردایەتی گشتی
--- ٤٢٠-----

ئەوە ڕەتلە ڕووسەی کە لە نزیک سەقز خەریکی ئۆپیراسیۆن بوو ناچار بووە لە ئاتشانەوە بەرەو بۆکان* لە ٣٠ کیلۆمەتری سەقز خۆی بکێشێتەوە. ٣٠٠٠ تورک لە سنە لە باشووری ڕۆژهەڵاتی سەقز بینراون کە لەوێدا لەگەڵ ڕووسەکان کەوتوونەتە ناو جەنگ، و ئەنجامەکەی هێشتا نەزانراوە.

لەبریی ئەفسەری خزمەت

بنکەی ژین
www.zheen.org

* لە تێکستەکە نووسراوە بۆتان Botan بەڵام ئێمە لامان وایە ئەمە هەڵەی چاپە و هەر دەبێ بۆکان بێ، وەرگێڕ.

بەڵگەنامەی ژمارە: ٨

لەندەن، ٩ی ئابی ١٩١٦

(کۆپی)

باڵوێزخانەی فرانسا

لە بریتانیا

ژمارە: ٢٣٨٢

لە کۆلۆنێل دو لە پانووز، ئەتاشەی سەربازی باڵوێزخانەی کۆماری فرانسا لە بریتانیا بۆ وەزیری جەنگ (سەرکردەی گشتی سوپا).

پاریس.

بابەت: ئۆپیراسیۆنەکان لە ئەرمەنستان

بەگوێرەی ئەو زانیاریانەی بەدەست ئۆفیسی جەنگ* گەیشتوون، چوارەم تیپی تورك کە لە سابلاغە لە بەرامبەر هێزەکانی ژێنرال چێرنۆزباتۆڤ-ن.

ئیمزا:

دو لە پانووز

بنکەی ژین
www.zheen.org

---

* *War Office*

بەڵگەنامەی ژمارە: ٩

سەرکردایەتی گشتی سوپا بەشی ڕووسیا

(بیرۆی دووەم) ژمارە: ١٠٥٧٠

وەرگیراوێك لە تێلێگرامێکی شیفرەیی

پەترۆگراد، ٢١ی شوباتی ١٩١٧ لە کاتژمێر ١٧ و٤٠ دەقیقە

لە ئەتاشەی سەربازییەوە بۆ وەزیری جەنگ
و ژێنێرالی سەرکردایەتی گشتی

-ژمارە ٧٦٥ تا ٧٦٧-

٧٦٥

فەوجی سێزدەهەم و تیپی پێنجەم لە بتلیس بۆ یەدەك دانراون. بەگوێرەی زیندانییەکان بەتالیۆنی تایبەتیی وان لەوانەیە لە لایەن بەتالیۆنی ژاندارمەری سگیورت بەکارهێنرابێ. ڕۆژئاوای ئەم بەشە کە لە لایەن فەوجی چواردەهەمەوە لە ناوچەی چوقور-نۆرسهێن دەستەی موسا بەگی لێیە کە، ٢ تا ٣٠٠٠ کورد دەبن. ڕۆژهەڵاتی ئەم بەشە کە لەژێر دەستی فەوجی پانزەهەم دایە، واتە باشووری گۆلی وان تیپی عەلی بەگی لێیە کە نزیکەی ١٠٠٠ پیاو دەبن. هێشتا هیچ وردەکاریەکی تەواو لەبارەی تیپی حەوتەم لە ئارادا نییە کە لەوانەیە لە ناوچەی دیابەکر یەدەك بن، ڕێشی تێدەچێ بەرەو بەغدا یا شام ڕەوانە کرابێ، بەگوێرەی باوەڕپێکراوەکان تیپی سێیەمی سوارە لە ناوچەی

www.zheen.org

خارپووت–دایە. بەگوێرەی زانیاریی دیکە ئەم تیپە لەوانەیە بەرەو مەلاتیەی نوێ ڕەوانە کرابێ. بەگوێرەی زانیارییەکانی باوەڕ پێکراوەکان زیاتر ١٢٠٠٠ عەسکەر لە مووسڵ مۆڵ دراون. پەلە لە دروستکردنی ڕێگەی ئاسنینی ڕەئسول عەین – دیاربەکر دەکرێ.

بنکەی ژین
www.zheen.org

بەڵگەنامەی ژمارە: ١٠

سەرچاوەی ئینگلیز ١٩١٧/٤/٤

کورتەی زانیارییەکان

حەوتەم زنجیرە، ژمارە ٣٠

سەرکردایەتی گشتی سوپا

بیرۆی دووەم

بەشی هاوبەشی هاوپەیمانەکان

میزۆپۆتامیا

هێزەکانی ڕووس ڕۆژی یەکی نیسان چوونەتە ناو خانەقی و هێزەکانی ئێمە بۆ سبەینێیەکەی لەگەڵ دەورییەکانی ڕووس لە نزیک قزلڕەبات کەوتوونەتە پێوەندی گرتن.

بنکەی ژین
www.zheen.org

بەڵگەنامەی ژمارە: ١١

سەرچاوەی ئینگلیز ١٩١٧/٤/٧

کورتەی زانیارییەکان

حەوتەم زنجیرە، ژمارە ٣٣

سەرکردایەتی گشتی سوپا

بیرۆی دووەم

بەشی هاوبەشی هاوپەیمانەکان

میزۆپۆتامیا

تورکەکان کە لە ناوچەی قزلڕەبات- خانەقی بوون چوونەتە لای کەناری ڕاستی ڕووباری دیالە و ئێستە خۆیان لە کفری قایم کردووە. ڕووسەکان بینیویانە کە پردی نزیک دەککە* تێکشکاوە و کەناری ڕاستی ڕووبارەکە بە هێزێکی زۆری تورکەکان تەنراوە.

بنکەی ژین
www.zheen.org

Dekke *

بەڵگەنامەی ژمارە: ١٢
سەرکردایەتی گشتی سوپا
بیرۆی دووەم
٢٧ی شوباتی ١٩١٨
بەشی هاوبەشی هاوپەیمانەکان
سەرچاوەی ئینگلیز
کورتەی زانیارییەکان
زنجیرەی دوانزەهەم، ژمارە ٥٠

قەوقاز

ئەوە ڕادەگەینن کە لە ٢٠ی شوبات هێزەکانی تورک گەیشتوونەتە باشکۆی (لە ٤٥ کیلۆمەتری ڕۆژئاوای مامەخاتوون) و کە نزیکەی هەزار کورد لە فام (ناوێکی نەناسراوە) چوونەتە پێش. کوردەکان لە بەشی وان–خنس، کەرمووش (؟ کوش) یان داگیرکردووە و لە ڕێگەدان بەرەو ئاخنولات (؟ ئەخلات، لە کەناری ڕۆژئاوای گۆڵی وان) و نیو سریەی فەوجی بیست و چوارەمی تورک (تیپی هەشتەم) لە پردی سولیخن (لەسەر موراد، لە باکووری مووش).

ڕاگەیەندراوی ڕەسمی تورک لە ٢٤ ی شوبات ڕایگەیاند کە هێزەکانی تورک چوونەتە ناو تەرابزۆن و هەموو (باندەکان) یان ڕاو ناوە.

www.zheen.org

بەڵگەنامەی ژمارە:١٣

ڕێککەوتنی نێوان حکومەتی ئێران و بۆلشەویکەکان دژی کورد

(نهێنی)

لە ڕۆژنامەی

" Yerghuir "

١٩٢٢/٧/٧

ڕۆژنامەی ئەرمەنی کۆنستانتینۆپل

(سەرچاوەی ئینگلیز؟)

حکومەتی ئێران داوای کۆمەگی لە سوپای سۆڤیەت کردووە بۆ داپڵۆسینی ڕاپەڕیوە کوردەکان.

****

١٩٢٢/٧/٩

(هەمان سەرچاوە)

هێزەکانی ئێران بە پاڵپشتی بۆلشەویکەکان خەریکی دوورخستنەوەی ڕاپەڕیوە کوردەکانن.

تێبینی بەشی پێوەندی: ئەم زانیارییە بە تەحەفووزەوە دراون، لە سەرەتای بزووتنەوەی کوردا، دیاردی بۆ ئەوە کرا کە ئەم بزووتنەوەیە لە لایەن بۆلشەویکەکانەوە دنە دراوە.

www.zheen.org

بەڵگەنامەی ژمارە:١٤
١٩ی نۆڤەمبەری ١٩٢٤

پەلاماری کورد لە ئەرمێنیا

ژمارە ٢٠١ی ١٥ی سێپتامبەری ١٩٢٤
"*Krasny Daghestan*"ی مەختاش-قەڵا.

یەریڤان: کوردەکانی دەڤەری ئیچمیادزین، کە ئێستە لە هەرێمی سورمالوو دان، سنووری تورکیایان بەزاندووە و چوونەتە ناو ناوچە هاوسێیەکان، کەوتوونەتە ڕاوەڕووت و ٨ کەسیان لە ناوچەکە لەسەر ڕێگەی شەمیراك کۆیو، ئاگاڤاناتوون، ئاجاقەڵا و لە ناوچەی زەماگەری کوشتووە. دوو کەسی دیکەش بۆ بەیانییەکەی کوژراون.

بنکەی ژین
www.zheen.org

بەڵگەنامەی ژمارە: ١٥
سەرکردایەتی گشتی سوپا
بیرۆی دووەم
بەشی زانیاری
(نهێنی)

چالاکی ڕووسەکان لە کوردستان

(سەرچاوەیەکی زۆر چاك)

١٨ی نۆڤەمبەری ١٩٣٢

ڕووسێك بە ناوی ستریك* کە گومانی ئەوەی لێدەکرێ ئەفسەر بێت، هاتووە سەفەرێکی یەك مانگەی بەناو سەرۆکە کوردکانی باکووری عێراق کردووە. یەك لە دوای یەك سەردانی سەرۆکەکانی بارزان و ڕواندوزی کردووە. لە چوون و هاتنیدا بە بێ ئاگاداری دەسەڵاتکاران بەناو سنووری تورکیا–عێراقدا تێپەڕ بووە.

بەگوێرەی سەرچاوەیەکی دیکە، ستریك ناوی ئەم ڕووسە نییە، بەڵکە ئەمە ناوێکی خوازراوە یا ناوی ڕاستەقینە نییە: ستریك ئەو ناوەی کە لەناوچەکە پێی دەڵێن.

بەدواداگەڕانی وردەکارییەکان لەبارەی چالاکییەکانی ئەم کەسە بەردەوامن.

بنکەی ژین
www.zheen.org

* Strick

بەڵگەنامەی ژمارە: ١٦
نشینگەی حکومەتی کاتی
کۆماری فرانسا
پاریس، ١١ی دیسامبەری ١٩٤٥

بابەت: تێلێگرامی هاتوو لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی لێکۆڵینەوە و تۆژینەوە لە ١٠ی دیسامبەری ١٩٤٥

لە ئەستەموول ڕا زانراوە

کە پلانی ڕووسی لە بە سۆڤیەتیکردنی باشووری ئێرانی لە پەرەپێدانی بەردەوامە. دوای ئازەربایجان، کۆششی ڕووس ئێستە لەسەر خوراسان چڕ بۆتەوە.

دایەرە ئینگلیزییەکان بێدەنگیەکی ڕەشبینانەیان ڕاگرتووە و پشێوییەکانی مەشهەد وەك نیشانەی دەستپێشخەری دامەزراندنی کۆمیتەیەکی نەتەوەیی دادەنێن کە سەربەخۆیی خوراسان ڕابگەیەنێ.

بنکەی ژین
www.zheen.org

بەڵگەنامەی ژمارە :١٧

نشینگەی ی حکومەتی کاتیی

کۆماری فرانسا

پاریس، ٢ی ژانڤیەی ١٩٤٦

بابەت: تێلێگرامی هاتوو لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی لێکۆڵینەوە و تۆژینەوە لە ٢ی ژانڤیەی ١٩٤٦

<u>لە ئەستەمووڵەوە</u>

لە حالێکدا ئەگەر لە مۆسکۆ لە بارەی تورکیا و ئێران ڕێکەوتنێك نەبێ دەبێ پێشبینی ئەوە بکرێ کە کورد کە پێشتر لە ئازەربایجان گردبوونەتەوە گومانی ئەوەیان لێ دەکرێ بپەڕنەوە بۆ کوردستانی تورکیا. کوردەکان لەگەڵ وەحداتەکانی سەربازی سۆڤیەتی دەبن کە بە جلی کوردی لەبەردەکەن.

جگە لەوە لەخۆوە یا لە پێشدا یا بەدوای یەکدا ڕووسەکان خەریکی نانەوەی ڕووداون لەسەر سنووری ڕووسی-تورکی بە قازانجی ئەوەی بە بیانووی پاراستنی ڕێگەی ئاسنینی ستراتیژی ڕووسی (لینینکانی ئازەربایجان) کە بە درێژەی سنووری تورکیا لێژدەبێتەوە قارس داگیربکەن.

www.zheen.org

بنكەی ژین
www.zheen.org

فاكسميلی

بەڵگەنامە فرانسییەكان

بنکەی ژین
www.zheen.org

بنکەی ژین
www.zheen.org

فاکسمیلی بەڵگەنامەی ژمارە: ١

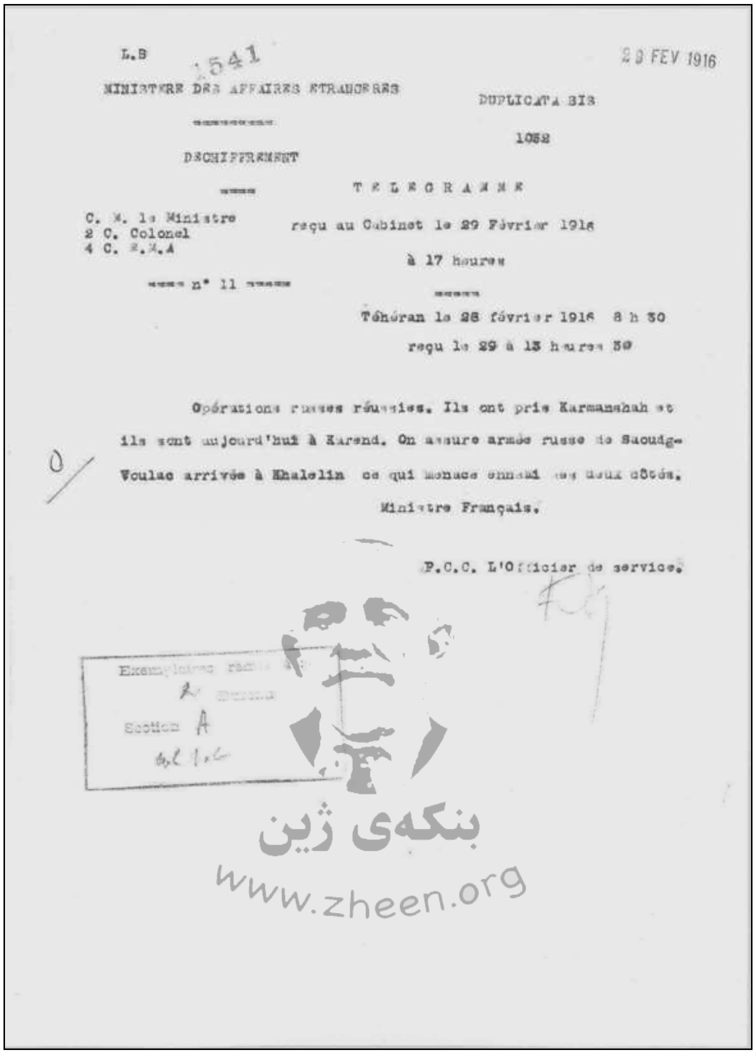

L.B 1541 29 FEV 1916

MINISTERE DES AFFAIRES ETRANGERES

DUPLICATA BIS

1052

DECHIFFREMENT

TELEGRAMME

C. M. le Ministre
2 C. Colonel
4 C. E.M.A

reçu au Cabinet le 29 Février 1916

à 17 heures

n° 11

Téhéran le 28 février 1916 8 h 30

reçu le 29 à 13 heures 50

Opérations russes réussies. Ils ont pris Karmanshah et ils sont aujourd'hui à Karend. On assure armée russe de Saoudg-Voulac arrivée à Khalelin ce qui menace ennemi des deux côtés.

Ministre Français.

P.C.C. L'Officier de service.

Exemplaires remis au
2e Bureau
Section A

بنکەی ژین
www.zheen.org

فاکسمیلی بەڵگەنامەی ژمارە: ٢

Bureau E.M.A.
ction Anglaise

Section Afrique
24 MAR 1916 N° 7252

mbassade de France
en Angleterre

Londres le 16 Mars 1916

Le Colonel de la PANOUSE, Attache Militaire à
l'Ambassade de la République Française en Angleterre
à Mr le Ministre de la Guerre
Etat-Major de l'Armée 2° Bureau

N° 2017

Objet
Forces Russes en
Perse

Un détachement russe de 300 sabres s'est avancé sur la route de Kermanshah à Kasr-I-Sherin.

On dit que 4 régiments turcs occuperaient ce dernier point.

Le détachement de forces russes qui opèrent dans le Khorassan (partie nord-est de la Perse) est sous les ordres du Colonel Gushin, et comprend:

3 régiments de cosaques à 4 escadrons (1er et 2° Reg de Semiretchinsk et 6° d'Orembourg.)

soit 1800 sabres.

Il comprend en outre:

1 batterie légère de 4 canons
2 bataillons de milices

soit environ 2000 fusils.

dela Panouse.

بنكەی ژین
www.zheen.org

فاکسمیلی بەڵگەنامەی ژمارە: ٣

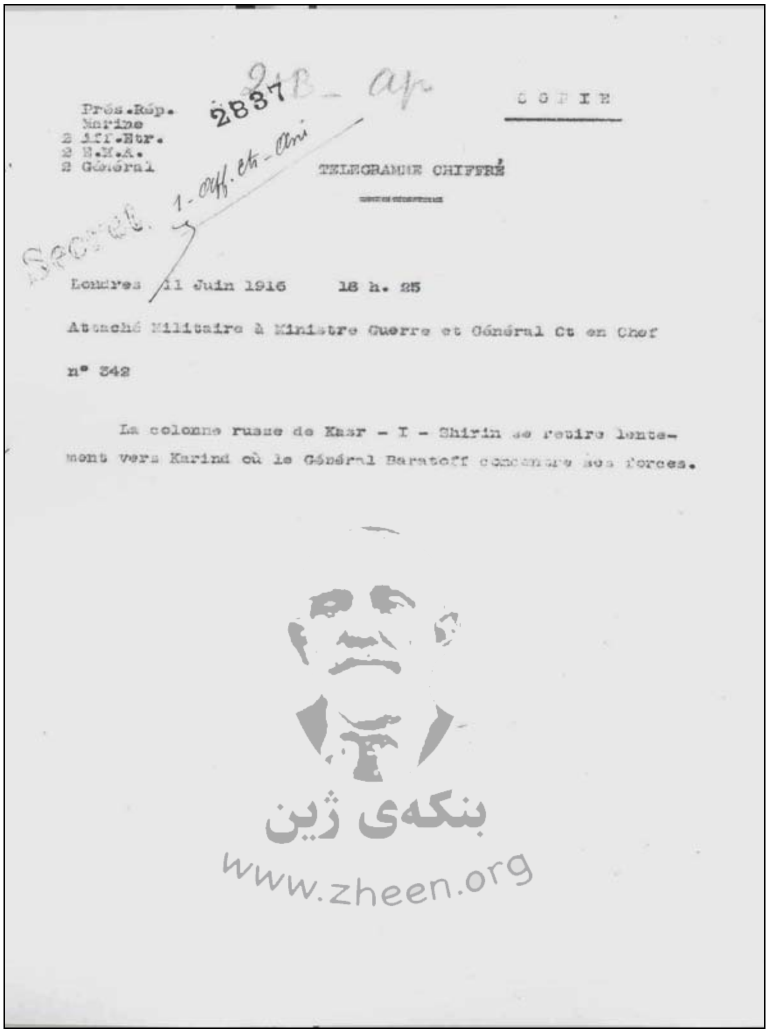

2837

Prés.Rép.
Marine
2 Aff.Etr.
2 E.M.A.
2 Général

COPIE

TELEGRAMME CHIFFRÉ

Secret

Londres 11 Juin 1916 18 h. 25

Attaché Militaire à Ministre Guerre et Général Ct en Chef

n° 342

La colonne russe de Kasr - I - Shirin se retire lentement vers Karind où le Général Baratoff concentre ses forces.

بنکەی ژین
www.zheen.org

فاكسميلی بەڵگەنامەی ژمارە: ٤

Ambassade de France
en Angleterre .
-&-
N° 2301.
-:-
O b j e t :
Opérations en Perse.

Londres, le 3 Juillet 1916.

Copie

Le Colonel de la PANOUSE ,
Attaché Militaire à l' Ambassade de la
République française en Angleterre,
à Monsieur le MINISTRE de la GUERRE,
(Etat-Major de l' Armée)
P a r i s .

Le War Office vient d'avoir confirmation que la 2° et 6° Divisions turques avec une brigade de Cavalerie opèrent en ce moment sur la route de KASR-I-SHIRIN - KRIND - KERMANSHAH contre les troupes du Général BARATOFF; celles-ci retraitent lentement vers KERMANSHAH et paraissent devoir occuper une position défensive à l'Ouest de ce point.

La 2° Division turque n'est donc point à JUANRUD comme cela avait été indiqué précédemment.

Signé: DE LA PANOUSE.

بنكەی ژین
www.zheen.org

فاکسمیلی بەڵگەنامەی ژمارە: ٥

117

2e CB – Afrique 3

COPIE

1 Prés. République
1 Marine
2 Aff. Etrangères
2 E.M.A.
2 Général

1- Aff. Etr. – Ani

Secret

TELEGRAMME CHIFFRE

Londres 6 Juillet 1916 – 18h30

Attaché Militaire à Guerre et Général Commandant en Chef

– N° 396 –

La colonne russe qui retraitait sur Hamadan s'est arrêtée sur la position de Bisitun, 35 kilomètres est de Kermanshah. Les (1 gr. faux) qui la poursuivaient ne l'ont pas attaquée et se retranchent en face des positions russes.

بنکەی ژین
www.zheen.org

فاکسمیلی بەڵگەنامەی ژمارە:٦

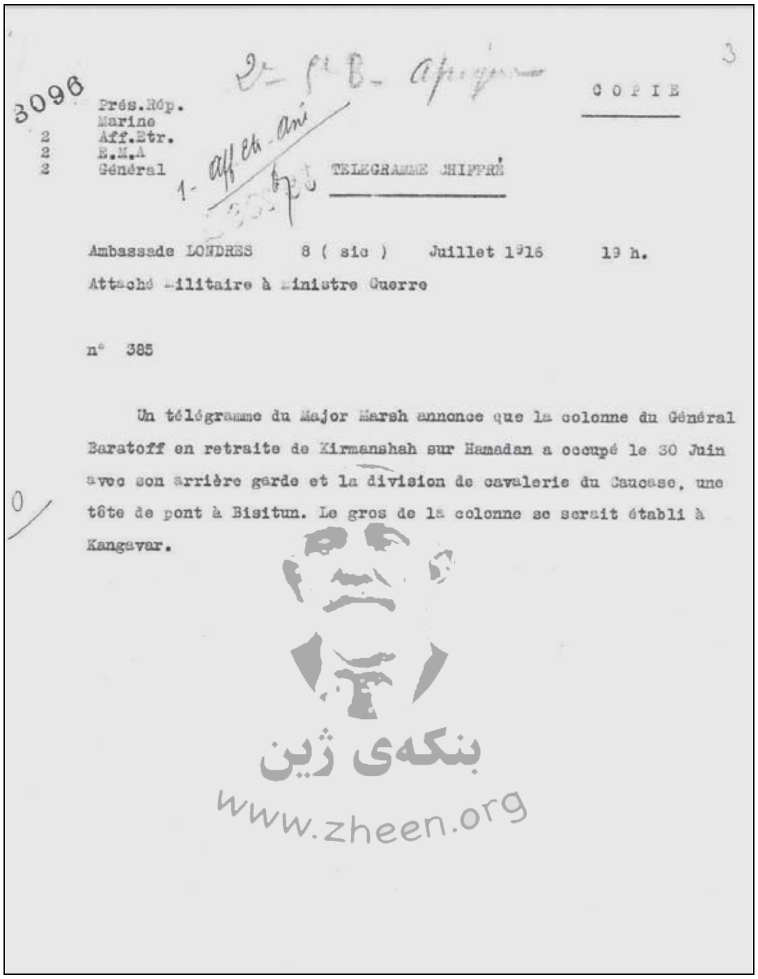

3096

Prés.Rép.
Marine
2 Aff.Etr.
2 E.M.A
2 Général

COPIE

TELEGRAMME CHIFFRÉ

Ambassade LONDRES 8 (sic) Juillet 1916 19 h.

Attaché Militaire à Ministre Guerre

n° 385

Un télégramme du Major Marsh annonce que la colonne du Général Baratoff en retraite de Kirmanshah sur Hamadan a occupé le 30 Juin avec son arrière garde et la division de cavalerie du Caucase, une tête de pont à Bisitun. Le gros de la colonne se serait établi à Kangavar.

بنکەی ژین
www.zheen.org

٧:فاكسميلی بەڵگەنامەی ژمارە

G.L.

3320 　　　　　　　　　　28 JUIL 1916

TELEGRAMME CHIFFRE

Reçu au Cabinet du Ministre le 28 Juillet 1916 - 8 H. 30

-:-:-:-:-:-: :-:-:-:-

1 Ministre
2 Général
3 EMM.A.

5401 　　　　　　　　　　Londres, le 27 Juillet 1916 - 19 H. 30

Attaché Militaire

à Guerre et Général Commandant en Chef

----- 420 -------

La colonne russe qui opère près de Sakiz dû se retirer de Atchan sur Betan, 30 km Nord de Sakiz. 3000 turcs sont signalés à Shina sud est de Sakir où un combat a eu lieu avec les Russes, résultat encore pas connu.

P.C.C. L'Officier de Service.

Exemplaires remis à :
2 Bureau
Section A

بنکەی ژین
www.zheen.org

٨:فاكسميلی بەڵگەنامەی ژمارە

Ambassade de France
en Angleterre.
-:-&-:-
N° 2382.

OBJET :
Opérations en Arménie.
-:-:-:-:-

Londres, le 9 Août 1916.

Copie

Le Colonel de la PANOUSE
Attaché Militaire à l'Ambassade de la
République Française en Angleterre,
à Monsieur le MINISTRE DE LA GUERRE
(Etat-Major de l'Armée)
PARIS.

D'après les renseignements parvenus au War Office, c'est la 4.ème Division Turque qui se trouve à SUG BULAK, en face des troupes du Général TCHERNOZUBOFF./.

Signé : L de la PANOUSE.

بنكەی ژین
www.zheen.org

٩:فاکسمیلی بەڵگەنامەی ژمارە

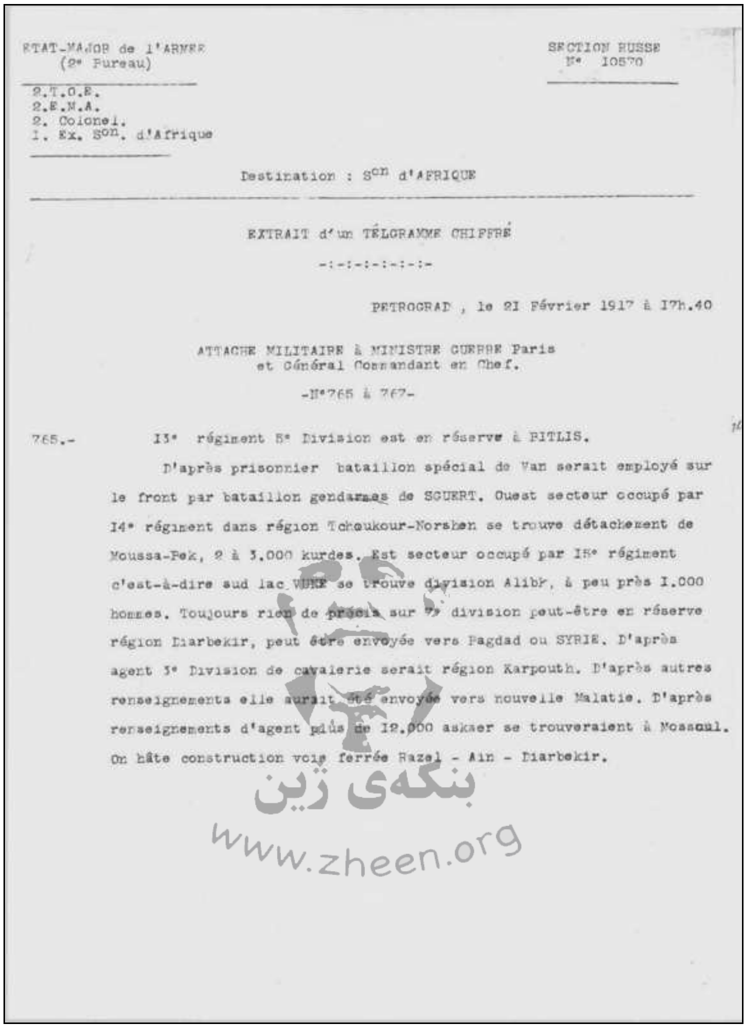

ETAT-MAJOR de l'ARMEE
(2e Bureau)

SECTION RUSSE
N° 10570

2.T.O.E.
2.E.M.A.
2. Colonel.
1. Ex. Son. d'Afrique

Destination : Scn d'AFRIQUE

EXTRAIT d'un TÉLGRAMME CHIFFRÉ

-:-:-:-:-:-:-

PETROGRAD , le 21 Février 1917 à 17h.40

ATTACHE MILITAIRE à MINISTRE GUERRE Paris
et Général Commandant en Chef.

-N°765 à 767-

765.- 13e régiment 5e Division est en réserve à BITLIS.

D'après prisonnier bataillon spécial de Van serait employé sur le front par bataillon gendarmes de SGUERT. Ouest secteur occupé par 14e régiment dans région Tchoukour-Norshen se trouve détachement de Moussa-Bek, 2 à 3.000 kurdes. Est secteur occupé par 15e régiment c'est-à-dire sud lac VURF se trouve division Alibr, à peu près 1.000 hommes. Toujours rien de précis sur 7e division peut-être en réserve région Diarbekir, peut être envoyée vers Bagdad ou SYRIE. D'après agent 3e Division de cavalerie serait région Karpouth. D'après autres renseignements elle aurait été envoyée vers nouvelle Malatie. D'après renseignements d'agent plus de 12.000 askaer se trouveraient à Mossoul. On hâte construction voie ferrée Razel - Ain - Diarbekir.

بنکەی ژین
www.zheen.org

١٠:فاكسميلی بەڵگەنامەی ژمارە

SOURCE ANGLAISE
RESUME DE RENSEIGNEMENTS
7° SERIE N° 30

4.4.1917.

Copies communiquées à SA. / SR

ÉTAT-[illegible]
Section [illegible]
N° 215
7 - AVR 1917

MESOPOTAMIE.

Les troupes russes sont entrées à Khanikine le I.4. et nos troupes sont entrées en contact avec les patrouilles russes le lendemain près de Kizil Robat.

بنكەی ژین
www.zheen.org

١١ :فاكسميلی بەڵگەنامەی ژمارە

ÉTAT-MAJOR DE L'ARMÉE
2e BUREAU

N° 2224

10 AVR 1917

SOURCE ANGLAISE
RESUME DE RENSEIGNEMENTS
7e SERIE N°33

Copies communiquées à

7/4/17

MESOPOTAMIE

Les Turcs qui étaient dans la région Kizil Rhobat-Khanikin sont passés sur la rive droite de la Diala et s'appuient maintenant sur Kifri. Les Russes ont trouvé le pont près de Dekke détruit et la rive droite de la rivière occupée par les Turcs en forces considérables.

:-:-:-:-:-:-:-:-

بنكەی ژین
www.zheen.org

١٢ :فاكسميلی بەڵگەنامەی ژمارە

ETAT-MAJOR DE L'ARMEE
2e BUREAU
Section Interalliée
N° 11174 S.L.
6 MAR 1918

Le 27 Février 1918

Confidentiel
Source Anglaise
Résumé de Renseignements
12e Série - N° 50
AF 3324

Copies communiquées à Sect d'af. Gar B Aff. Etrang PC IR

CAUCASE

On signale que le 20 Février des troupes turques sont arrivées à Beshkeui (à 45 kilomètres à l'ouest de Mamakhatun) et qu'environ mille kurdes avançaient de Fam (non identifié). Dans le secteur Van-Khinnis, les Kurdes ont occupé Kermuch (sic ? Mush) et sont en route sur Aknuclat (sic ? Akhlat, sur le bord occidental du lac Van) et une demi-compagnie du 24e Régiment Turc (8e Division) est au Pont de Sulukh (sur le Murad, au nord de Mush).

Le communiqué officiel turc du 24 Février annonce que les troupes turques sont entrées à Trébizonde et que toutes les "bandes" en ont été chassées.

بنكەی ژین
www.zheen.org

١٣ و ١٤: فاكسميلی بەڵگەنامەی ژمارە

Cple Page : 3 Exemplaire No

Fascicule No 6

Le 14 Juillet 1922

2.- Du "BOSPHORE". Journal français de CONSTANTINOPLE.

Le gouverneur général du LOURISTAN, limitrophe de la MESOPOTAMIE, a proclamé qu'il ne reconnaissait par le gouvernement de TEHERAN. Ce gouverneur dispose d'une armée de 38.000 hommes.

Les hostilités reprennent entre Kurdes et Persans.

Du "DJAGADAHARD" du 7 Juillet 1922. Presse arménienne de CONSTANTINOPLE.

L'armistice kurdo-persan a été dénoncé. Les hostilités ont recommencé. Les forces d'EMIN PACHA marchent sur TEHERAN.

Entente du gouvernement Persan avec les bolchevi- ques contre les Kurdes.

Du Journal "YERGHUIR" du 7.7.22. Journal arménien de CONS/PLE. (source anglaise?)

Le gouvernement PERSAN a sollicité l'assistance de l'armée soviétique pour la répression des insurgés kurdes.

بنکەی ژین
www.zheen.org

Même source, du 9.7.22.

Les forces persanes secondées par les bolchevistes sont en train de repousser les insurgés kurdes.

(NOTE DU S.L:- Cette information est donnée sous réserves; au début du mouvement kurde, il avait été signalé que celui-ci était encouragé par les bolchevistes.)

....

١٥:فاكسمیلی بەڵگەنامەی ژمارە

ÉTAT-MAJOR DE L'ARMÉE
2me BUREAU
SECTION DE RENSEIGNEMENTS
23/11/32

SECRET

ACTIVITE RUSSE DANS LE KURDISTAN

-:-:-:-:-:-:-

(Très bonne source)

(18 Novembre 1932)

1. Angl.
1. Orient
1. Etud.

Un russe nommé S T R I C K, qu'on suppose être officier, vient d'effectuer une tournée d'un mois parmi les chefs kurdes au nord de l'Irak : il a visité successivement les chefs de Barzan, et de Ravanduz, il a passé la frontière turco-irakienne à l'aller et au retour, à l'insu des autorités.

D'après une autre source, STRICK ne serait pas le nom de ~~ce~~ russe, mais un sobriquet ou surnom : " S T A R I K " sous lequel on le désignait dans la région.

Des précisions sont recherchées sur l'activité de cet individu ./.

بنکەی ژین
www.zheen.org

١٦:فاكسميلی بەڵگەنامەی ژمارە

PRÉSIDENCE
DU
GOUVERNEMENT PROVISOIRE
DE LA
RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

DIRECTION GÉNÉRALE
DES
ÉTUDES & RECHERCHES

ARRIVÉE
15 JAN 1946
SECRÉTARIAT DU MINISTÈRE
DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES

K. 18. 7

Réf. à rappeler :
___/___/___

PARIS, le 2 Janvier 1946

Le Directeur Général
à

OBJET
Télégramme reçu à la .D.G.E.R.
le 2 Janvier 1946

B

AL

d'ISTAMBOUL

En cas de non accord à Moscou au sujet de la Turquie et de l'Iran on peut prévoir que les Kurdes déjà rassemblés en Azerbeidjan sont susceptibles de passer sur le territoire turc où ils feront figure de rebelles du kurdistan turc. Ils seront accompagnés d'éléments militaires soviétiques camouflés en kurdes.

En outre, simultanément ou antérieurement ou consécutivement, les Russes organiseront un incident sur la frontière russo-turque à la faveur duquel les Russes occuperont KArs sous les prétexte de protéger la voie ferrée stratégique russe (Leninakan azerbeidjan) longeant la frontière turque.

بنكەی ژین
www.zheen.org

١٧:کۆپی بەڵگەنامەی ژمارە

PRÉSIDENCE
DU
GOUVERNEMENT PROVISOIRE
DE LA
RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

ARCHIVES
MINISTÈRE
DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES

DIRECTION GÉNÉRALE
DES
ÉTUDES & RECHERCHES

K.18.7

PARIS, le II Décembre 1945.

15 Décem 1945

Réf. à rappeler : / / II/I

B

Le Directeur Général
à

OBJET
Télégramme reçu à la D.G.E.R.
le 10 décembre 1945.

A.L

On apprend d'ISTAMBOUL

que le plan russe de soviétisation de l'Iran septentrionale continue à se développer. Après l'Azerbeidjan, l'effort russe se porte maintenant sur le KHORSAN.

Les services anglais gardent un silence pessimiste, et interprètent les troubles en MECHED comme un signe précurseur de la constitution, dans cette ville d'un comité national proclamant l'autonomie du KHORSAN.

بنکەی ژین
www.zheen.org

نەخشە

و

ئیندێکسی ناوی کەس و شوێن

بنکەی ژین
www.zheen.org

بنكەی ژین
www.zheen.org

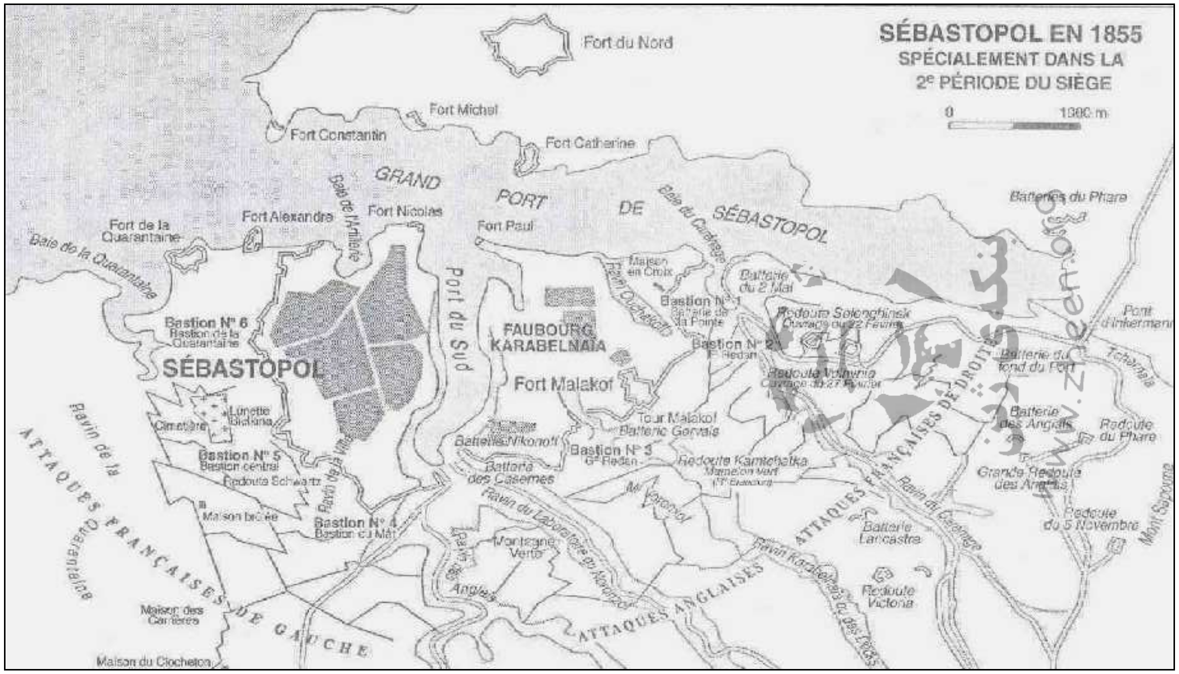

Alain Gouttman. La Guerre de Crimée 1853-1856. Ed.PERRIN 1995

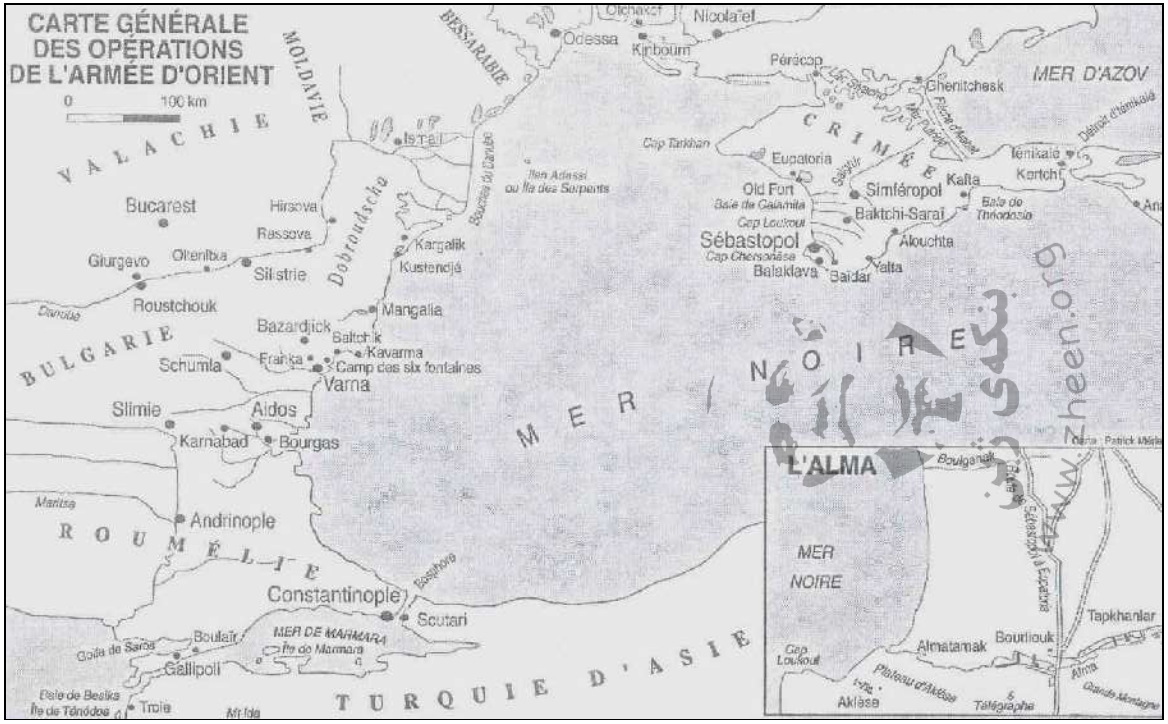

Alain Gouttman, La Guerre de Crimée 1853-1856, Ed.PERRIN 1995

ئیندێکسی ناوی کەس و شوێن*

I

ناوی کەس

ئ

ئاپۆڤیان: ١٦، ٣١

ئاراس: ٤٣

ئیسماعیل حەصاف: ٧

ئەکادیمیای ڕۆژهەڵاتناسی ئەرمەنی: ٧

ئاسیا و ئەفریقای ئەمڕۆ(گۆوار): ٧

ئەلیکساندەر پۆشکین: ٣٧

ئەلکساندەر پۆل–قارس: ٤١، ٤٣، ٤٦

ئەنوەر قادر محەمەد: ٧

ئەڤریانۆڤ.پ. ی: ١٥، ٢٦، ٤٢، ٦٢

بنکەی ژین
www.zheen.org

* لەم ئیندێکسەدا هەموو ناوە زۆر دووبارەبووەکانی وەك: ڕووس، ڕووسیا، کورد، لەبەر زۆری دووبارەبوونەوەیان نەخراونەتە ناو ئەم ئیندێکسەوە.

ئەڤریانۆڤ .ن.ی: ١٦، ٢٢، ٣٢، ٣٣، ٤٣، ٤٧

ئەمپراتۆریای عوسمانی: ١٥، ٢٧، ٢٨، ٢٩، ٣١، ٥٧، ٥٨، ٦٦

ئیبراهیم بیلی:١٨

ئیسرایل ئۆری:١٨

ئێزۆڤ، گ: ١٩

ئۆروم (کوردەکان): ٢٦،

ئەردەلان (کوردەکانی ئێران):٢٢

ئەرمۆلۆڤ: ٢٦،

ئەوڕەحمان پاشا: ٣٠،

ئۆشاکۆڤ، (لیوا): ٣٢، ٣٣،

ئێزیدییەکان: ٣٣، ٣٤، ٣٧، ٦٧

ئاپۆ ڤیان: ٣٦، ٣٨،

ئازەربایجانی: ٣٨،

ئەحمەد ئاغا: ٤٣، ٤٦، ٥٣،

ئۆستی: ٥١،

ئەنگوش: ٥١،

ئیبراهیمبیللی خ: ٥٢،

ئەحمۆ ڕەسووڵ ئۆغلی: ٥٥، ٥٧

ئیسماعیل ئاغا ئەیوب: ٦٥

ئیسماعیل حەقی پاشا: ٦٠

ئۆسوب گالۆ ئۆغلی: ٥٥، ٥٧

ئورەمبورك (فەوج) ٧٨

ئیراکیلی دووەم: ٢٠

بنکەی ژین
www.zheen.org

ب

بایەزید (کوردەکانی): ٣٠
بانۆڤیچ. ی: ٥٢
باریاتینسك: ٤٥
بلباس (کوردەکانی): ٢٥
بێرزین.ی. ن: ١٦، ٣٧
بیگزارۆڤ س. ئا: ١٦
بێزنگر: ١٦
باسکیڤیچ: ٢٨
بۆگۆس (قەشە پۆلۆ): ٣١
بیاتۆف: ٣٣
بارسامیان: ٣٩
بیبیتۆڤ: ٤٤، ٤٥، ٤٦
بالوول پاشا: ٥٥
بێستوژێڤ:٤٤، ٤٧
بۆسنیا (شۆڕش): ٥٧
باراتۆڤ (ژێنێرال): ٨٠-٨٢

پ

پاپازیان. ئا. دو: ٢٧
پاسکۆڤیچ: ٢٧، ٣٣، ٣٤، ٣٥
پەیڤی جیهان (ڕۆژنامە): ٦٢، ٦٣
پوشکین، ئا. س: ٣٧

بنکەی ژین
www.zheen.org

پارسامیان ڤ: ٦١
پانووز. دو. له (کۆلۆنێل): ٧٨-٧٩، ٨١، ٨٥

ت

تسیتایڤ:٢٢
تیستیانۆڤ:٢٣،
تیلیست (پەیماننامە): ٢٤
تەیمور ئاغا ئۆغلی: ٦٥
تەمر ئاغا: ٦٥
تێر-گوکاسۆڤ: ٦٧
تورکمانچای (پەیماننامە): ٢٧
تورك: ٣١
تسار: ٦٦، ٦٨

ج

جەبار قادر: ٦
جەلیلی جەلیل:١٨
جەعفەر قولی خان:٢٠، ٢١، ٢٦
جۆرسکیی (ئۆردوگا): ٢٦
جەلالی (عەشیرەت): ٣٣
جۆرجی (جۆرجیا): ٣٨، ٤٤
جەعفەر ئاغا: ٤٤، ٤٥، ٥٤، ٥٦، ٥٧

بنکەی ژین
www.zheen.org

چ

چۆبان ئۆغلی:٢٠

چەلەبیانیسک (کوردەکان): ٢٥

چاڤچاڤدزە: ٣٣

چاچان: ٥١

چێرنۆزباتۆڤ (ژێنێرال): ٨٥

ح

حەسەن ئاغا: ٣٢، ٣٣، ٦٥

حاجی چێرك ئۆغلی: ٦١

حامد بەگ عەبدی: ٦٥

خ

خانی خویسك: ٢٠-٢١

خالید موراد چەتۆیێف: ١، ٢، ٦، ٩، ١٣

خالدییەکان: ٣٧

خالفین گ. پ:١٧

خاچی گیۆرگێڤسك (ویسام): ٦٤

خرێشاتیسك: ٤٩

د

دیتیل. ف.ڤ: ١٦، ٣٧، ٣٨

داڤید نازاریشڤیلی :١٩

دونبل (کوردەکانی):٢٠، ٢١، ٢٣، ٢٧

داغستانی: ٥١

دۆندیکۆڤ-کورساکۆ: ٥٢، ٥٣

بنکەی ژین
www.zheen.org

ز

زيلان (کوردەکان):٢٣، ٤٣

ژ

ژابا: ١٦

س

سوختلن: ٣٦،
سێڤاستۆبۆل (بنکەی): ٤٠
سەلماس (کوردەکانی): ٢٨
سلێمانی(کوردەکانی):٣٠
سیسلۆڤ (لیوا): ٤٥، ٤٩
ستانیسلاڤ (قەشە): ٦٥
سان ستیڤانۆ (پەیمان نامە): ٦٦، ٦٧
سیمیر ئیفشك (فەوج): ٧٨
ستریك: ٩٣

ش

شوکینیسك:٢٣
شەرەفخانی بەدلیسی: ٣٧
شارمۆی (ئەکادیمیا): ٣٧
شلیکوفنسکۆڤ: ٦٤

بنکەی ژین
www.zheen.org

ع

عەباس میرزا:٢٣، ٢٤، ٢٥، ٢٦

عەبدولرەزاق بەدرخان: ٣

عەبدوڵڵا مەردۆخ: ٧

عەبدولحەمید: ٢٨، ٢٩

عومەر ئاغا: ٥٠

عەبدولمەجیدی یەکەم: ٢٩

عەلی بەگ: ٨٦

غ

غلامرضا طباطبائي: ٢٤، ٢٨، ٥٩

ف

فەتح عەلی شا:٢٠، ٢٤

فردریك ئەنگلس: ١٣

فرانگێل: ٤٤

فەرەخ خان: ٥٩

فاختانگەی شەشەم: ١٩

ڤ

ڤیلچڤسکی:١٧، ٣٠

ڤۆدۆفیچ (کۆنت):٢٢

ڤیلیامنیۆڤ–زەرنۆڤ (ئەکادیمیا): ٣٧

ڤیکتۆر ئامێدی: ٤٠

بنکەی ژین
www.zheen.org

ڤیرۆنا (کۆنگره): ٥٧

ق

قەرداغ (کوردەکانی):٢٢
قەفقاز (ڕۆژنامه): ٣٩
قاسم خان: ٤٣، ٥٣
قەشه ئانا: ٥٧، ٦٥

ل

لازەریڤ. م س:١٧، ٢١، ٢٨
لێرخ: ١٦: ٣٧،
لیخۆتین:١٧، ٤٢، ٤٥، ٤٦، ٤٩، ٥٥
لادینیسکی: ٢٦
لێنین ڤ. ئی.: ٣٦
لۆریس-مێلیکۆڤ: ٥٢، ٥٣، ٦٤

ک

کاکۆپۆڤ:١٧
کۆلیوباکین:١٧
کیشمیشیڤ. س. ئۆ: ٦٢
کارتسیۆف:١٧
کارل مارکس:١٣
کامیل بەدرخان بەگ: ٣
کیوروك: ٤٧
کازارۆف:٢١
کنۆرینگ (ژێنێرال مایۆر):٢١

بنکەی ژین
www.zheen.org

کاراکلیس:٢٢٥
کۆتلیارفسکی:٢٣
کوبیسك (ئەمارەت): ٢٣
کوتلیرڤسکی (ژێنێراڵ):٢٣
کەلب– عەلی خان: ٢٧
کاولی (لۆرد): ٥٩
کاربادینی: ٥١
کەنگام پاشا: ٤٨

گ

گوڵستان (پەیماننامە):٢٣، ٢٤، ٢٧
گەردلێڤسکی. ڤ. ئا: ١٤ ،١٧
گۆدۆڤیچ (کۆنت):٢٣،
گریبادۆڤ ئا س: ٢٥، ٢٦، ٢٧
گارتسۆنین م.: ٣٧
گوشین: ٧٨

م

مارتیرۆسیانن ڤ، م:٢١
موحەمەد حەسەن خان:٢١
موراگیۆڤ: ٥٤
موراڤییڤ:١٧
میزریلدزی. ش. ڤ.: ٦٧
موختار پاشا: ٦٣
موراڤیۆڤ: ٤٥

بنکەی ژین
www.zheen.org

مینۆرسكی:١٧، ٣٧

میرزا ئاغا: ٣١، ٣٤

محمد ڕەشید پاشا: ٤١

مستۆ محۆ ئۆغلی: ٥٥، ٥٧

موراڤیڤ گ.،.ن.ن. : ٥١

ماراش (ماژۆر): ٨٢

مووسا بەگ: ٨٦

ن

نیكیتین:١٧، ٣٠،

نیسفیاتیف (لیوا):٢٢

ناپۆلیۆن: ٢٤، ٥٩

نەرسیسیان. م. گ: ٥٩

ناسرەدین شا: ٥٩

و

ولاّتان و گەلانی ڕۆژهەلاّتی نزیك و ناوەڕاست (گۆوار): ٧، ٩، ١١

ی

یەزدان شێر: ٣، ٤٨، ٤٩، ٥٠، ٦٠

یەریڤان (فیرقە):١٧، ٢١، ٤١، ٤٢، ٤٤، ٤٥، ٤٨، ٤٩، ٥٣، ٥٤، ٥٥، ٥٦

یەریڤان (ئیمارەت):٢٣، ٢٧، ٣٠، ٣١

یوستی.ف: ١٦

بنكەی ژین
www.zheen.org

II
ناوی شوێن

ئا

ئاسانجۆ:٦

ئەردەبیلی: ٣٦

ئەمریکا: ٨

ئازەربایجان:١٣، ٢٥، ٥١، ٩٥

ئـەرمێنیا (ئەرمەنستان):١٣، ٢٠، ٢٦، ٢٨، ٤٥، ٥٥، ٥٨، ٦٥، ٦٧، ٦٨، ٨٥، ٩٢

ئاباران: ٦٨

ئەو دیو قەفقاز: ١٣، ١٤، ١٥، ١٨، ٢٢–٢٤

ئێـران: ١٤، ١٥، ١٦، ١٧، ١٩، ٢٠، ٢٢، ٢٣، ٢٤، ٢٥، ٢٦، ٢٧، ٢٨، ٤٢، ٥٩، ٦٨، ٧٨، ٩١، ٩٤–٩٥

ئارارات: ١٩

ئاتشان: ٨٤

ئاگاڤانتون: ٩٢

ئاجا قەڵا: ٩٢

ئیچمیادزین: ٢٠، ٢٣، ٩٢

ئەصلاندوز:٢٣، ٢٤

ئوستەرلیتس: ٢٤

بنکەی ژین
www.zheen.org

ئەستەمبوول:٦١، ٩٤-٩٥
ئیللو: ٢٤
ئانادۆل: ٤٧، ٤٨، ٥٠
ئەوروپا: ٢٤، ٥٨، ٥٩
ئەنگلستان (ئینگلیز): ٢٤، ٢٥، ٢٧، ٤٠، ٥٩، ٦٦
ئابخازی: ٢٤
ئوردیباجك: ٢٧
ئاخالتسخك (ئاوایی): ٣١، ٣٥
ئاخالکالاك: ٣٥، ٤١
ئێرەوان: ٢٧
ئەنالستیخ (قەڵا): ٤١
ئەرزەرۆم: ٣١، ٣٢، ٣٣، ٣٤، ٣٧، ٤١، ٤٩، ٥٠، ٥٢، ٥٣، ٦٠
ئالاشگەرد (قەڵا): ٣٢
ئیتالیا: ٤٠
ئالاداغەوە: ٤٦
ئالادژایسك: ٦٥
ئانادۆل: ٤٧
ئەخلات (ئاخنوت): ٩٠
ئەرمۆتل: ٥٣
ئەلیکساندەرپۆل: ٥١، ٥٢، ٥٧، ٦٢، ٦٨
ئەرداغان: ٥٢
ئەلمانیا: ٥٨، ٦٦
ئۆرکۆڤ:٦٥

بنکەی ژین
www.zheen.org

ب

بارزان: ٩٣

باشكوی: ٩٠

بەغدا: ٢٠، ٤٨، ٨٦

بولگارستان: ٥٨

بريتانيا: ٢٤، ٤٠، ٥٠، ٦٦، ٧٨، ٨١، ٨٥

بۆسنيا: ٥٧

بالكان: ٦٦، ٦٧

بولگارستان: ٥٧، ٦٦

بابل: ١٩

بايەزيد:٢٠، ٣١، ٣٥، ٤٤، ٤٥، ٤٦، ٤٨، ٤٩، ٥٣، ٥٦، ٦٣

باكۆ: ٢٤

باتنۆس بجولیٚ: ٥٦

باتۆم: ٦٧

بۆتان: ٤٨،

بەرلين: ٦٦، ٦٧

بوشوهر: ٥٩

بۆكان: ٨٤

بتليس: ٤٨ ، ٨٦

بيستوون: ٨٢-٨٣

بنكەی ژين
www.zheen.org

پ

پاريس:٥، ٨، ٥٦، ٥٩، ٨٥، ٩٤-٩٥

پەترۆگراد: ١٥، ١٩، ٨٦

پۆسخۆڤسك: ٥٦

ت

تەوریز: ٢٥، ٤١
تاران (تهران): ٥، ٢٤، ٢٧، ٢٨، ٤١، ٥٩
توركیـا: ٧، ١٤، ١٥، ١٦، ١٧، ١٩، ٢٠، ٢٢، ٢٥، ٢٦، ٢٩، ٣٠، ٣٤، ٤٠، ٤١، ٤٢، ٤٧، ٤٨، ٥٢، ٥٦، ٥٧، ٦٠، ٦٤، ٦٧، ٦٨، ٩٢–٩٣، ٩٥
تفلیس: ١٦، ١٧، ٢١، ٢٢، ٤٢، ٤٨، ٥٣
تالش: ٢٤، ٢٧
تۆپراق (قەڵا): ٣٢
توكات: ٦٠
تاشقەند: ٣٣، ٣٤، ٦١، ٦٣
تەرابزۆن: ٤١، ٩٠

ج

جۆرجیا:١٣، ١٩، ٢٠، ٢١، ٣٥، ٤٣، ٤٥، ٤٨، ٥١، ٥٤، ٥٥، ٥٦
جلكاڤ (ئاوایی): ٣٢
جەزیرە: ٤٨
جوانڕۆ: ٨١

چ

چینگیلیسك (بەرزایی): ٤٤، ٤٥
چاخماخسك: ٥٣
چوكور–ئورسهێن: ٨٦

بنكەی ژین
www.zheen.org

ح

حەلەب: ٦١

خ

خارپووت: ٨٦

خارك (دوورگە): ٥٩

خوڕەمشەهریان: ٥٩

خوراسان: ٧٨، ٩٤

خەلەلین: ٧٧

خانەقی: ٨٨-٨٩

خنس: ٩٠

د

دەربەند: ٢٤

دێرسیم: ٦٠، ٦١

داغستان: ٢٤

دیاربەکر: ٣٣، ٣٤، ٨٦، ٨٧

دیر سورب ئۆغانس: ٥٥

دەککە: ٨٩

بنکەی ژین
www.zheen.org

ر

ڕادۆڤان (قەلا): ٣١

ڕەواندوز: ٩٣

ڕەئسول عەین: ٨٧

ز

زماگەری: ٩٢

س

سلێمانی: ٧

سیواس: ٣٣، ٦٠

بارسامیان: ٤٠

سورمالینسک: ٦٥

سیڤاستۆپۆل: ٥٦

سیبیریا: ٦٦

سابڵاغ: ٧٧، ٨٥

سورمالوو: ٩٢

سولخین (پرد): ٩٠

سەقز: ٨٤

سنە: ٨٤

ش

شێروان: ٢٤

شورەگل: ٢٧

شەمیراك کوێر: ٩٢

شام: ٨٦

ف

فرانسا: ٢٤، ٤٠، ٥٩، ٧٨

بنکەی ژین
www.zheen.org

ق

قارس (ویلایەتی): ٦، ٧، ٤٣، ٤٩، ٦٧

قارس (ئاوایی): ٣١، ٣٣، ٤٦، ٥٠، ٥٢، ٥٤، ٥٦، ٦٠، ٦٢، ٦٤، ٦٥، ٩٥

قـــــەفقاز: ١٥،٢١، ٢٢، ٢٣، ٢٤، ٢٥، ٢٦، ٢٧، ٢٨، ٣١، ٣٢، ٣٥، ٣٨، ٤٠، ٤١، ٤٣، ٤٧، ٥٠، ٥١، ٥٢، ٥٦، ٥٧، ٥٩، ٥٨، ٦٢، ٦٨، ٩٠

ئەو دیو قەفقاز: ٢٢، ٣٠، ٣٤، ٣٦، ٣٨، ٦٩

قەرەداغ:٢٢، ٢٤، ٢٧

قارس (قەلاّ): ٥٣، ٥٧

قەسری شیرین: ٨٠–٨١

قزلڕەبات: ٨٨–٨٩

ک

کاراباخ: ٢٢، ٢٦

کۆنستانتینۆپل: ٤٩، ٩١

کاگیزمان: ٥٣

کینبۆرن: ٥٦

کروان سارای: ٦٨

کیوروک (ئاوایی): ٤٦

کرماشان: ٧٧–٧٨، ٨١–٨٣

کرند: ٧٧، ٨٠، ٨١

کەنگەوەر: ٨٢

کەرمووس: ٩٠

کفری: ٨٩

بنکەی ژین
www.zheen.org

گ

گورجستان: ٢٤

گێچڤانسك: ٥٣

ل

لاریجان: ٢٥

لەندەن: ٤٠، ٧٨، ٨٠-٨٣، ٨٤-٨٥

م

مینگرلی: ٢٤، ٣٠

مۆسکۆ: ٧، ١٧، ١٩، ٣٧، ٤٤، ٩٥

مەلازگەرد: ٥٦

مینتینگرۆ: ٦٦

ماکۆ (قەڵا): ٢٠

مەشهەد: ٢٥، ٩٤

مووسڵ: ٣١، ٤٨، ٤٩، ٨٧

مووش: ٣١، ٥٤، ٥٦، ٩٠

میزۆپۆتامیا: ٨٨-٨٩

ماکینسکیان (ئەمارەت): ٣٣

مۆنیتێنیگرۆ: ٥٧

مامە خاتوون: ٩٠

موراد (ڕووبار): ٩٠

مەختاش قەڵا: ٩٢

مەلاتیە: ٨٧

بنکەی ژین
www.zheen.org

ن

نوا (ئاوایی): ٢٥

نەخچەوان: ٢٨

نەخچەوان (ئەمارەت): ٣١

نەمسا: ٦٦

و

وارشۆ: ٣٢

وان: ٩٠

ه

هیرات: ٥٩

هەنگاریا: ٦٦

هەمەدان: ٨٢

هەکاری: ٣١

ی

یـــەریڤان: ٦، ٧، ٩، ١٣، ٢٠، ٢٣، ٢٥، ٢٦، ٣٦، ٣٩، ٤٤، ٥٢، ٥٩، ٦١، ٦٣، ٦٧، ٩٢

بنکەی ژین
www.zheen.org

بنکەی ژین
www.zheen.org